

ondskap

dyade

kulturtidsskriftet .no 4 2002

Carl Henrik Grøndahl:
Djevelen er død?

Turid Suzanne Berg-Nielsen:
Det onde barnet

Carl Henrik Grøndahl:
Gerlichs briller - om å se Hitler

Eirik Jensen:
Det onde gen - et darwinistisk perspektiv

Halvor Eifring:
Karma og ondskap

Jon Høyland:
Løgnen - kan vi avsløre den?

Monika Wirkkala:
Pär Lagerkvist - ondskans diktare?

Ole Nygaard:
Günther Grass: *I krabbegang*

Katarina Jørgensen:
Livet på randen av kaos

Høgskulen i Sogn og Fjordane

Dyade

HSF/FOSS Tidsskrift Dya

2002 rg. 34 Nr 4

H03000228

Ondskapens galleri

Bildet av et brennende World Trade Center fått fast plass i galleriet av bilder på ondskap. Ved siden av rullende tanks på Den himmelske freds plass. Napalmbarn fra Vietnam. En tysk soldat som truer et redd barn inn i gasskammeret.

Galleriet er også fullt av portretter. Fra Judas til nykomlingen Osama bin Laden. Ondskapens estetikk.

Det mest urovekkende bildet er kanskje røyksoppen fra Hiroshima. Skapt av våre allierte for å bringe vår fiende i kne. Nødvendig for å avverge enda større ondskap? Det noen ser som ondskap, ser andre som befrielse. Det gjelder også 11. september.

Ondskapens galleri kan gi inntrykk av oversikt. Her er ondskapen identifisert og plassert i god avstand fra oss selv. Fryktinngytende, men håndterbar.

Men det forferdelige skjer igjen og igjen. I Vesten har noen regjeringer begynt å forberede seg på at terrorister kan bruke kjemiske og bakteriologiske våpen - og kjernevåpen.

Dette nummeret av *Dyade* holder seg stort sett i utkanten av ondskapens galleri, men desto nærmere spørsmål som rører ved ondskapens kjerne. Skjønt vi begynner med vårt aller eldste bilde på ondskap, mannen med hoven, Satan selv. Hvorfor ble han til? Hvor er det blitt av ham?

Deretter går vi over til vanlig hverdag, til guttungen Bård, som kanskje er en av fremtidens psykopater. Hvorfor er han blitt sånn? Hva skal vi gjøre med ham?

Vi tar en ny svipptur inn i ondskapens galleri, henter frem Adolf Hitler og de utallige forsøkene som har vært gjort på å forstå hvorfor han ble den han ble. Ingen ondskap har vært grundigere analysert enn hans, men forstår vi den? Hvis ikke, hvorfor?

Kan ondskapen forklares vitenskapelig? Et darwinistisk perspektiv kan hjelpe oss å forstå mange sider ved ondskap. Men ondskap hadde neppe vært ondskap om den hadde kunnet forklares til fulle.

Etter dette går turen til et mer underholdende tema, uten altfor sterke innslag av det onde: løgngen. Hvordan kan vi avsløre den? (Bill Clinton har en sentral plass i artikkelen.)

Vi avslutter vår tur i utkanten av ondskapens galleri med en artikkel om karma, et leserinnlegg om livet på randen av kaos og to bokomtaler, om Pär Lagerkvists *Barabbas* og Günther Grass' *Krabbegang*.

God lesning!

Ståvar Eide

Redaktør:

Halvor Eifring

Redaksjon:

Turid Suzanne Berg-Nielsen
Carl Henrik Grøndahl
Eirik Jensen
Ole Nygaard

Redaksjonsekretær:

Trygve Fridstrøm

Administrasjon:

Acem sekretariat

Redaksjonsråd:

Rolf Brandrud
Ole Gjems-Onstad
Torbjørn Hobbøl
Are Holen

Adresser:

Postboks 2559 Solli,
0202 Oslo
Huitfeldtsgt. 49, 0202 Oslo
Telefon: 23 11 87 00
Telefax: 22 83 18 31
Postgiro: 0805 2 09 42 33
dyade@acem.no
dyade.no

Trykk/opplag:

Hegland Trykkeri
1200 eks
Utkommer 4 ganger i året

Abonnement

For året 2003: kr. 190.-

ISSN 0332-5792

2 *Carl Henrik Grøndahl:*
Djevelen er død?

4 *Turid Suzanne Berg-Nielsen:*
Det onde barnet

16 *Carl Henrik Grøndahl:*
Gerlichs briller - om å se Hitler

28 *Eirik Jensen:*
Det onde gen - et darwinistisk perspektiv

44 *Halvor Eifring:*
Karma og ondskap

55 *Jon Høyland:*
Løgnen - kan vi avsløre den?

64 *Monika Wirkkala:*
Pär Lagerkvist - ondskans diktare?

68 *Ole Nygaard:*
Günther Grass: *I krabbegang*

70 *Katarina Jørgensen:*
Livet på randen av kaos

Om artikkelforfatterne:

Turid Suzanne Berg-Nielsen er førsteamanuensis i psykologi ved NTNU og kurslærer i Acem.

Halvor Eifring er professor i kinesisk ved Universitetet i Oslo og meditasjonslærer i Acem.

Carl Henrik Grøndahl er programredaktør i NRK Radioteatret og meditasjonslærer i Acem.

Jon Høyland er sorenskriver i Jæren og kurslærer i Acem.

Eirik Jensen er magister i filosofi og advokat. Kurslærer i Acem.

Katarina Jørgensen er siv. ing. og stipendiat i bioinformatikk ved NTNU.

Ole Nygaard er journalist i Aftenposten og kurslærer i Acem.

Monika Wirkkala är biträdande enhetschef vid Svenska institutet i Stockholm och kurslärare i Acem.

Carl Henrik Grøndahl:

Djevelen er død?

Livet plager oss.

Vi hjemsesøkes av små fortredegheter og tunge lidelser. Noe kan vi kanskje forklare og sette navn på. Det er sykdom. Død. Naturkatastrofer. Vold. Krig. Men selv om vi har navn og begreper på det meste, ligger alltid et spørsmål under: Hvorfor?

Hvorfor skjer dette meg?

Er det en hensikt?

Lidelsen er ondskapens innslag i våre liv, og bak ondskap må det da ligge en vilje, en bevisshet?

En av de fremste tjenester naturvitenskapen har gjort oss europeere, er trolig at den tok livet av djevelen.

En ond, usynlig, metafysisk kraft har alltid inngått i menneskenes forsøk på å forstå det ufattelige og forferdelige som hjemsesøker vår tilværelse.

Men djevelen, slik han preget europeisk historie i 2000 år, oppsto med kristendommen. Han er selve Motstanderen. Når Jesus driver ut onde ånder og helbreder sykdom, er det djevelen han slåss med. Det er forfatteren av *Johannesevangeliet* som gir djevelen kosmiske dimensjoner. Muligens er det samme mann som står bak *Johannes' åpenbaring*. Hans frodige og nesten vellystige beskrivelser av djevelen - en enorm rød drage med syv hoder og ti horn - skulle bli det fruktbare utgangspunkt for en meget fantastisk utvikling av ondskapens skikkelse i europeisk kultur. Det er neppe helt uriktig å hevde at engasjement i djevelen har vært en like sterk impuls i kristenheten som den fromme tilbedelse av Kristus.

DEN FØRSTE OPPRØRER

Den mest uskyldige bruk av djevelen var å anvende ham som forklaring på ulykker. Den anvendelse som påførte mest lidelse, var den profylaktiske. Fordi djevelen kunne herje i samfunn gjennom mennesker som åpnet seg for ham, måtte samfunnet beskytte seg og forebygge ved å fjerne slike tikkende bomber. Djevelen var tross alt den første opprører i historien. Det betyr selvfølgelig at all opposisjon, all trass, all annerledeshet, all selvstendighet - alt som truer makten eller rokker ved det trygge, blir sprekker djevelen

Unge kvinne, vær på vakt!
Ett øyeblikks svakhet - og
djevelen fører deg gledes-
strålende nord og ned.

Langt inn i det 20. århundre
var dette et aktuelt tema for
kunstnere: djevelen og
uskyldigheten

kan smette inn gjennom. Enhver uenighet, enhver motsetning og konflikt kan involvere djevelen og bli en kosmisk kamp som rettferdiggjør vold.

En av kristenhetens minst ærerike frambringelser er det vanvittige skriftet *Malleus Malificarum* fra 1400-tallet, heksejegernes bibel. Her rettferdiggjør djevlefykten en nærmest pornografisk vellystig beskrivelse av alt det en djevel og en kvinne kan foreta seg. Forfatterne gjør det klart at kvinnen er langt mer disponert for djevleskap enn mannen. Heksejakten som raste gjennom Europa, var vel egentlig forvrengt djevledyrkelse forkledd som beskyttelse av kristentroen.

DJEVELEN TAR TAK I LYSTEN

Den mann som har formet mye tankegods i Nord-Europa, Martin Luther, var i hard og fysisk konkret kamp med djevelen. Og hans djevel er ingen tass av en haltepilt, men et kosmisk uhyre som forårsaker all den pest og krig og nød menneskene utsettes for. Sykdom er ondskap. Når Luther er deprimert, er det djevelen som tar nakketak på ham. Der djevelen lettest får festet grepet, er naturlig nok i det mest ustyrilige - det lystfylte. Menneskene åpner sprekker der det onde kan sprengre seg inn, når kjønnsdriften ikke finner ekteskapet som utløp.

Kjønnslivet er derfor ikke bare en sak mellom den enkelte, gud og djevel, men en kosmopolitisk handling. Hor er en gift som smitter hele samfunnet og utsetter det for ondskapens krefter. Luther fikk derfor innført dødsstraff for ekteskapsbrudd. Han havner i det eldgamle dilemma: med ondskap verner han samfunnet mot ondskap.

Det er Luthers voldsomme djevel naturvitenskapen litt etter litt tar livet av. Pest og andre sykdommer, katastrofer og nød får det vi kaller naturlige forklaringer. Depresjon, angst og lyst blir internalisert. Det er ikke djevelen som gjør meg trist, redd eller kåt. Jeg må bære mine egne følelser og drifter.

HAN ELLER HUN VIL ALLTID ULME I BAKGRUNNEN

Men djevelen er ikke helt død. Pave Johannes Paul II utga i 1994 *Den katolske kirkes katekisme* med eksplisitte henvisninger til djevleens eksistens, og den onde lever godt i mer karismatiske randbevegelser. Fundamentalister av alle avskygninger legger djevleens skikkelse inn i sine kosmiske motstandere. For Osama bin Laden er USA selve Satan. President George W. Bush er mer varsom med å framkalle djevelen. Han nøyer seg med å påvise ondskapens riker. For i vestlig kultur er ikke djevelen lenger brukbar som forståelsesmodell for ondskapens opphav og årsak. Naturvitenskapene har løst mange av de gåter som djevelen var forklaringen på.

Men det er vel lite trolig at forestillingen om djevelen kommer til å dø helt ut noen gang. I en eller annen skikkelse vil han - eller hun - alltid ulme i bakgrunnen som forklaring på det onde. For selve ondskapens gåte vil vi aldri løse. Ondskapen er et mysterium. ●

Turid Suzanne Berg-Nielsen

Det onde barnet

- Du kan da ikke påstå noe slikt! Vi er da etterhvert blitt så humane at vi har forkastet forestillingen om arvesynd. Hvordan kan du se på en hjelpesløs nyfødt som ond? Hvordan kan du få deg til å tro at det er forutbestemt at et spebarn ved morsbrystet skal bli massemorder? Det er jo ren fascisme å tro at det bare er arveanlegg som bestemmer hvem vi skal bli!

Psykologen merket at hun var mer ergerlig enn hun likte å være. Overlegen så ut som han moret seg noe over den retning diskusjonen hadde tatt. Han lente seg over kantinebordet og passet på å være rolig og såpass overbærende at det kunne vekke ytterligere irritasjon.

- Vi er da født inn i verden med store temperamentsmessige forskjeller. Det er ingen andre enn uvitende og kunnskapsløse som fortsatt bestrider at våre medfødte gensammensetninger bestemmer våre handlings-tilbøyeligheter. Det er ikke tilfeldig hvem som blir utspekulert sadist, sjofel lurendreier eller - snill psykologdame.

Utgangspunktet for diskusjonen mellom psykolog og lege er følgende sak som de begge var profesjonelt involvert i:

Bård, som var ganske stor og kraftig, hadde overfalt og utøvet grov vold mot en ung gutt, Erik. Han hadde passet på at ingen andre var tilstede, hadde listet seg bak ham, lagt underarmen under haken hans og presset til, slik at skrikene ble kvalt. Han la ham i bakken, og med en sten i hånden hadde han slått alt kunne mot hode og ansikt. Når Erik virket livløs, tok han likevel opptil flere ganger fart og sparket mot kroppen. Erik hadde sittet på en huske da han ble overfalt. Åstedet var en barnehage. Bård var fem år og Erik ett år yngre.

Psykologen hadde Bård til utredning og behandling.

-Selvfølgelig er det ikke tilfeldig! Men det er ikke på grunn av genene. Ingen er programmert til å være ond! Hvis du ikke tror på miljøfaktorenes betydning for menneskets utvikling, er vårt arbeide helt nytteløst, vi kan kaste det ut av vinduet. Vi kan ikke hjelpe noen.

Overlegen reiste seg litt tungt, gikk rundt bordet, sto bak stolen hennes og sa mens han bøyde seg over henne slik at kolleger på de andre bordene i kantinen ikke skulle høre.

-Når det gjelder vår kjære Bård, så vet du like godt som meg at det kanskje er for sent.

SMÅLE, ERTELYSTNE ØYNE

For de fleste var Bård en upåfallende fem-åring. Han var glad i å prate og likte å få oppmerksomhet fra voksne. Han hadde en kropp i stadig bevegelse, men ikke mer enn det man kunne forvente av gutter i hans alder. De litt runde kinnene og den bløte munnen ga ham et nesten baby-aktig utseende. Bortsett fra blikket. Når man vanligvis ser inn i små barns øyne, kan man ofte få følelsen av å synke langt inn i dem, blikket er så åpent, ubeskyttet, sårbarheten ligger tillitsfullt ytterst i netthinnen. Slik var det ikke med Bård. Blikket var hardt, noe som ytterligere ble understreket av

-Hvordan kan du få deg til å tro at det er forutbestemt at et spebarn ved morsbrystet skal bli massemorder? sier psykologen i denne artikkelen. Se godt på dette bildet. Hvis noen forteller deg at det er et barnebilde av Albert Schweitzer, hva ser du i barnet da? Et mildt, tillitsfullt uttrykk? Men det er et bilde av den meget unge Adolf Hitler.

«Erik hadde ledd av Bård tidligere på dagen, når Bård ikke hadde greid å bygge lokomotivet til et legotog som var deres felles prosjekt. Erik hadde kalt Bård for "mongo" (= mongoloid, hjerneskadet). Barnehagepersonalet mente at Bård sannsynligvis hadde planlagt overfallet, at han hadde gått og ventet på en passende anledning til å ta igjen.»

litt tunge øyelokk. Men blikket kunne også endre seg, da smalnet øynene og ble fulle av ertelyst.

Erik hadde vært en trygg og glad fire-åring. Nå lå han på sykehuset med brudd på hjerneskalle, neseben, kjeveben, og flere ribben. Bård hadde ikke brydd seg med å fjerne brillene til Erik. Brillerglassene hadde skåret seg inn i ansiktet hans, og ødelagt det ene øyet. Legene hadde forberedt foreldrene til Erik på at han kunne få varige mén etter hjerneskaden. De planla å saksøke barnehagepersonalet for manglende tilsyn. Det hadde allerede vært et foreldremøte på barnehagen hvor man krevde at Bård skulle fjernes.

GENETISK BELASTET?

Overlegen gikk tilbake til avdelingen, tilfreds med at han hadde greid å erte psykologen. Han tenkte på Bård; om det virkelig var for sent å nå inn til gutten. Hvis Bård var genetisk belastet slik at han hadde liten innlevelsessevne i andre og ikke tilstrekkelige forutsetninger for å kontrollere sine aggressive impulser, vel, så måtte man finne måter å begrense omfanget av de skadene Bård i fremtiden helt sikkert vil påføre andre.

Studier hadde klart vist at barn som allerede i førskolealder viste atferdsforstyrrelser med alvorlig aggressivitet og liten innlevelsessevne, sto i faresonen for å utvikle en antisosial personlighetsforstyrrelse (= psykopati) som voksne. Hvis gutten ikke endret seg, ville han ikke bare bli voldsforbryter, men høyst sannsynlig drapsmann.

Kanskje noe kunne gjøres medikamentelt? Han visste at kolleger prøvde ut ulike medikamenter som kunne bidra til å minske aggressiv atferd hos barn.

På den andre siden vegret man seg for å gi medikamenter til så små barn uten at indikasjonene var helt entydige. For å rettferdiggjøre medikamentbruk, måtte Bård enten ha en oppmerksomhetsforstyrrelse med eller uten hyperaktivitet, i tillegg til sitt atferdsavvik. Og det var ikke opplagt at han var hyperaktiv eller at det var noe i veien med hans oppmerksomhet. Men empati, innlevelsessevne i andre, manglet nok Bård. Han hadde ikke vist noe anger etter voldsepisoden og mente at Erik fikk som han fortjente.

Legen bestemte seg for å undersøke muligheter for medisinerer nærmere. Han visste at psykologen ville motsette seg det. Han hadde ikke trodd at det fortsatt fantes behandlere som mente at man bare ved å være snille med barn, ved å endre deres omgivelser til å bli mere kjærlige, ville all aggresjon bli borte. Han måtte smile over

naiviteten til psykologen. Men hun var flink med barn, det hadde han sett mange ganger. Dessuten luktet hun godt. Så om hun kom inn på kontoret og kalte ham fascist, hadde det sin søte ettersmak.

Erik hadde ledd av Bård tidligere på dagen, da Bård ikke hadde greid å bygge lokomotivet til et legotog som var deres felles prosjekt. Erik hadde kalt Bård for "mongo" (= mongoloid, hjerneskadet). Barnehagepersonalet mente at Bård sannsynligvis hadde planlagt overfallet, at han hadde gått og ventet på en passende anledning til å ta igjen. De var ikke overrasket over det som skjedde. Det var ikke første gang Bård hadde vært aggressiv, men uten så alvorlige konsekvenser.

Noen måneder tidligere hadde Bård kvalt en av to ørkenrotter i et stort bur i en sidebygning i barnehagen. Bårds begrunnelse var at han ble sint på rotten fordi den bet ham. For ett år siden hadde styreren anmodet mor til Bård å oppsøke lege og få ham henvist til barnepsykiatrisk behandling. Moren til Bård anklaget barnehagepersonalet for å ha plukket ham ut som syndebukk blant ungene, at han ikke var verre enn de andre guttene. De "rampestrekene" han gjorde, ville han helt sikkert vokse av seg.

Via helsestasjonslegen fikk barnehagen likevel sendt en søknad, mot mors ønske. Men på tross av barnepsykiatriens gode intensjoner om å arbeide preventivt, ble søknaden avslått med begrunnelse at atferdsavviket ikke var alvorlig nok.

ALLE RISIKOFAKTORER

Psykologen gikk tilbake til avdelingen. Hun hadde en timeavtale med Bård og moren senere på dagen. Hun ergret seg sterkt over overlegen. Han var en autoritær blære og hadde ikke filla greie på barn. Ikke hadde han barn selv, ikke visste han hvordan han skulle snakke til dem og ikke skjønnte han noe av deres emosjonelle og sosiale utvikling. Og hvordan kunne han overse alle risikofaktorene som kunne forklare hvorfor Bård var blitt som han var?

Moren til Bård fikk ham da hun var 17 år. Hun var psykologisk ganske umoden og følelsesmessig ustabil. Biologisk far til Bård hadde vært voldelig mot mor (noe Bård skal ha vært vitne til, gjentatte ganger) og forsvant før Bård ble 2 år. Det hadde også vært en rekke "stefedre" i kortere eller lengre perioder innom den kommunale leiligheten, hvor Bård og moren bodde. Flere av dem skal også ha vært voldelige.

Nabolaget var belastet med mye rus, bråk, ungdomskriminalitet og barn med lite foreldretilsyn. Når mor var opptatt av en ny mann, eller hadde fått nok av Bård, bodde han i perioder hos sine besteforeldre, både på mors og fars side. Morfar var hissig og oppfarende, farmor var i perioder deprimert og fjern. Dessuten hadde mor sannsynligvis misbrukt en del alkohol og piller under svangerskapet. Idag vet man nok om føtale alkoholskader til å kunne slå fast at selv såkalt "partybruk" av alkohol, altså en ganske moderat bruk, kan føre til nevro-

Idag vet man nok om føtale alkoholskader til å kunne slå fast at selv såkalt "partybruk" av alkohol, altså en ganske moderat bruk, kan føre til nevrologiske skader hos fostre som senere kan gi oppmerksomhetsforstyrrelser, empatiforstyrrelser, og hyperaktivitet.

logiske skader hos fostre som senere kan gi oppmerksomhetsforstyrrelser, empatiforstyrrelser, og hyperaktivitet.

Nærmest alle risikofaktorer for utvikling av alvorlig atferdsforstyrrelse var tilstede hos Bård: ustabil oppvekst med mange skiftninger av omsorgspersoner, utrygg tilknytning til foreldrefigurer, utsatt for vold og gjentatte ganger vitne til vold mellom omsorgspersoner, belastet nabolag og i tillegg mulige føtale alkoholrelaterte nevrologiske skader. Med andre ord, hvis Bård hadde vokst opp uten alle disse risikofaktorene, hadde han da likevel vært så aggressiv?

UFORUTSIGBARE OMGIVELSER

Sannsynligvis ikke. Det var slik hun valgte å tenke. Hun kunne ikke tro annet. Ved å drastisk endre omgivelsene til Bård, kunne man kanskje "redde" ham. Mange studier har vist at foreldre kan bedre barns aggressive atferd betydelig, avhengig av hvordan de forholder seg til barnet - og hverandre. Men mor til Bård hadde nok å slite med som det var. Til tider kunne hun nok være varm og omsorgsfull, men det skiftet så fort. Plutselig kunne hun bli oppfarende og rasende på Bård utløst av bagateller.

Foreldre som er inkonsistente, som det ene øyeblikket er strenge, for i neste øyeblikk å angre, være ettergivende og unnfallende, er noe av det verste for gutter som Bård.

Omgivelsene blir så uforutsigbare, barna vet ikke riktig når det kommer en ørefik, et skuldertrekk eller et overbærende smil etter en rampestrek. I et forsøk på å gjøre omgivelsene mer forutsigelige og dermed tryggere, utvikler gjerne barna strategier for å kontrollere sine omskiftelige foreldre - de blir manipulerende. Og slik manipulativ atferd er karakteristisk for den antisosiale (= psykopatiske) personlighet og for noen andre personlighetsforstyrrelser. Ved hjelp av gode erfaringer hos trygge, stabile, varme og ikke minst faste fosterforeldre, kunne kanskje Bård gi opp sine trusler, aggresjonsutbrudd og manipulering. Mens overlegen, han trodde alt kunne løses med en pille!

Likevel gnaget en viss tvil. Hva med alle de aggressive guttene hun hadde møtt som ikke var vokst opp med så mange risikofaktorer, tilfeller hvor det var litt ubegripelig hvorfor ungene var blitt som de var? Det var langt fra at forklaringene alltid lå i dårlige oppvekstvilkår. Hva med alle verstingene i verdenshistorien? Ville Hitler vært anner-

ledes hvis han ikke hadde opplevd at maleriene hans ble hånet da han var ung? Ville verdenshistorien tatt en helt annen retning, ville seks millioner jøder, menn, kvinner og barn vært spart for de mest umenneskelige lidelser? Eller var det nærmest "programmert" fra fødselen av at Hitler ville begå grusomheter?

Hva med Bård? Han var da virkelig et sant offer for sine omgivelser? Hvem vet hvordan vi hadde vært hvis vi hadde vokst opp på samme måte som Bård? Hun hadde hørt en dommer en gang som sa: kriminalitet begynner i krybben. Hvis et lite barn fødes inn i en kald, ustabil verden

med selvopptatte voksne som utelukkende kaver selv for å få med seg noen goder på veien, - hva kan man vente?

Uansett, hun kunne ikke bare sitte med hendene i fanget uten å forsøke. Den dagen hun ikke trodde at det nyttet å gjøre noe, ville hun bli utbrent. Da var det på tide å slutte i jobben.

IKKE BARE GENER

Hun så en hvit frakk nede i gangen, det var ham! Hun måtte småløpe for å nå ham igjen. -Har du lest Bohmanns kjente studie i Sverige?" spurte hun og ventet ikke på svar. -Han studerte bortadopterte gutter av antisosiale foreldre gjennom mange år, for å finne ut hvorvidt det var miljøbetingelser eller gener som skapte en slik personlighet. Vet du hva han fant?

Hun ventet ikke på svar denne gangen heller. -Bare 12% av de guttene hvor en av de biologiske foreldrene var antisosiale og som ble adoptert bort til fosterforeldre, ble kriminelle. Men hvis de var så uheldige å få adoptivforeldre som også hadde antisosiale trekk, så ble 40% av dem kriminelle. Det betyr jo at genene alene ikke kan være utslagsgivende!

Legen ble et øyeblikk forlegen. Hun ga ham følelsen at han burde ha kjent til denne studien. -Vel, når det gjelder Bård, så drar sannsynligvis både arv og miljø i gal retning. Det er høyst tenkelig at både hans far og mor har antisosiale trekk og at han således er genetisk sårbar. Og måten han er blitt oppdratt på, har sannsynligvis lokket frem nettopp de genene som skal til for å bli en renbarket psy-

Hvis et lite barn fødes inn i en kald, ustabil verden med selvopptatte voksne som utelukkende kaver selv for å få med seg noen goder på veien, - hva kan man vente?

*Du må passe på meg!
I barnepsykiatrien og barne-
vernet har vi mange slike
tikkende bomber som Bård
vandrende omkring.*

kopat. Kanskje han hadde undervurdert denne psykologen. Kanskje hun likevel ikke var én av dem som blindt trodde på snillismen.

-Men mener du virkelig at en slik prosess er helt irreversibel? Bård er jo ikke mer enn fem år. Du kan da ikke mene at en femåring har en ferdig utviklet personlighet, at løpet er lagt? Jeg tror den eneste sjansen vi har, er å gi ham et nytt hjem. Langtids-

studier av barn i forrige generasjon som var på tildels ganske dårlige barnehjem, viser at hvis de ble adoptert inn i gode hjem før fire års alderen, greide de å "reparere" tidlige traumer og vokse opp til å bli godt tilpassede voksne. Vi har ikke noe valg, vi må finne gode fosterforeldre til ham.

-Og du tror at den moren ikke vil kjempe innbitt for å beholde ham? Selv om hun er lut lei ham, vil hun fremstå som den mest elskelige og selvforsakende mor overfor en fylkesnemd som avgjør omsorgsovertagelse. Og det blir nesten umulig å finne fosterforeldre som vil ha ham. Hvem vil ha et sånt lite monster i huset? Dessuten er han blitt flyttet frem og tilbake nok som det er. Et nytt oppbrudd kan gjøre vondt verre.

-Så hva foreslår du?

-Kanskje det mest humane og hensynsfulle vi kunne gjøre overfor ham og hans fremtidige voldsofre er - å dypfryse ham? I hvert fall inntil vi har funnet frem til en behandling som nytter på gutter som han.

EN LIVSFARLIG FEMÅRING

Han visste at det var uklokt, men trangen til å erte tok overhånd.

Da han kom inn på kontoret, fortsatte tankene. Hva gjør man når man møter ondskap i et lite barn? Psykologens godtroende løsning opplevde han som unnfal-

ende og benektende til hvor alvorlig Bårds atferdsforstyrrelse var. Hadde Bård vært voksen, ville saken vært grei. Samfunnet hadde måter å beskytte seg mot farlige voldsforbrytere. Hva gjør man når en femåring kan være livsfarlig for andre? Han bestemte seg for å spørre psykologen om han kunne være med på samtalen med Bård og mor. Han hadde ikke bestemt seg for hvorvidt han hadde tillit til hennes vurderinger.

BARDS MOR

Mor til Bård virket sliten, herjet og eldre enn sin alder da de kom til samtale. Hun hadde aldri vært i jobb og var dyktig til å skaffe seg trygderettigheter og stønader. Hun var sint, forbitret, og anklagende mot hjelpeapparatet. Tidligere hadde hun bagatellisert Bårds vanskelige atferd, men nå mente hun at han måtte være hjerneskadet og forlangte piller, en medisin som kunne gjøre ham frisk. Hun krevde ny bolig, for naboene hadde begynt å snakke om dem, og dessuten mente hun at sosialkontoret eller barnevernet kunne påkoste henne en sydenferie, hun hadde ikke hatt råd til ferie på mange år, og hun hadde virkelig slitt lenge nok som alenemor. Psykologen ble bestyrket i sin mistanke, denne moren hadde hverken det overskuddet eller de ressursser som skulle til for å ta seg av en så vanskelig og utsatt gutt som Bård.

Det lyse, strie håret til Bård var langt og ukjemmet. Han virket uflidd og tennene var litt misfarvet. Han var ubesværet pratsom i timen. De satt inne på et lekerom, legen satt i et hjørne mens psykologen pratet med mor. Bård hadde funnet frem en liten Barbie-lignende dukke som han umiddelbart kledde av mens han lo. Legen så ham for seg som 17-åring. Testosteron-nivået henger nøye sammen med aggressiv atferd. Hvordan skulle denne gutten kunne håndtere sine aggressive og seksuelle impulser når hormonene begynte å rase i ham?

Bård kom bort til ham og viste frem det flate underlivet til dukken. Legen ble litt forlegen. Bård smilte, også med øynene. Men det var et smil som sa - nå har jeg deg. Heldigvis kom psykologen til unnsetning. -Gutter og jenter er forskjellige, sa hun.

Bård hadde en liten grønn vannpistol i lommen. Han gikk bort til vasken for å fylle den med vann, men igjen brøt psykologen inn og stoppet ham. Han snudde seg umiddelbart mot henne og pekte den rett i ansiktet på henne.

-Hænz opp! ropte ham, med det samme smilet som han hadde overfor legen. Hun skjøv hånden hans rolig bort og sa hun ikke likte at noen pekte en lekepistol i ansiktet hennes. Han gikk rundt på siden av stolen hennes, så litt unnskyldende ut, bøyd seg frem mot henne, som for å hviske henne noe i øret. Men han knipset hardt med fingrene på kinnene hennes, ved munnviken. Hun skvatt til. Bård så bort på legen - igjen det samme smilet.

Legen var lettet da timen var slutt. Han hadde lovet moren at han skulle prøve ut noen medisiner på Bård og mistenkte psykologen for å være uenig med ham. Da de gikk ut av døren, skjedde det noe uventet. Bård

tok hånden hans og ville hviske ham noe. Litt nølende bøyde legen seg ned mot ham. "Du må passe på meg," sa han og løp så nedover gangen mens han banket på hver dør han gikk forbi. Legen hørte en appell, han hørte et ønske fra en gutt som aldri hadde hatt en far, et ønske fra en som var urolig og kanskje redd. Men han hørte også en trussel.

ÅTTE ÅR SENERE:

Psykologen, som hadde sluttet å arbeide i barnepsykiatrien og gått over til en skrivebordstilling i trygdeetaten, traff en gang overlegen på et seminar og spurte ham hvordan det hadde gått med Bård.

-Bård er på en barnevernsinstitusjon, den tredje i rekken. Da Bård var syv år, orket ikke moren ha omsorgen for ham etter at han hadde truet henne med kniv. Ifølge Bård var det hun som hadde truet ham med kniven først, da han ikke ville plukke opp chips fra stuegulvet. Som du kanskje husker, fant vi aldri noen som ville være fosterforeldre til Bård.

-Ja, er det ikke fortvilet? Det har jo blitt stadig vanskeligere å finne noen som vil være fosterforeldre i 15 - 20 år, og i hvert fall ikke for et barn med alvorlige atferdsvansker. Man forstår det jo, men fosterforeldres arbeid er virkelig undervurdert i vårt samfunn. De gjør en formidabel, uselvisk, humanitær innsats døgnet rundt, år etter år. Tenk om all den tid, kjærlighet, omsorg, omtanke og oppdragelse folk legger ned i forhold til bikkjene sine, istedet kunne ha kommet et forsterbarn tilgode?

-Jeg tror nesten jeg velger en liten hvalp fremfor Bård. Men du hadde forøvrig rett når det gjaldt medisiner, jevnt over ble han kanskje en smule roligere, men han var like utagerende når han ble sinna.

-Ikke glem at vi vet ikke hvem Bård hadde vært idag hvis det hadde lyktes oss å finne et godt fosterhjem til ham.

-Nei, det vet vi ikke. Men det går ikke så aller verst nå heller. Det har faktisk ikke vært noen alvorlige voldsepisoder rettet mot personer siden overfallet på stakkars lille Erik. Men han truer stadig. Riktignok er det ikke så lett for ham å få gjennomført truslene, for han blir fotfulgt av en barnevernsassistent nesten døgnet rundt. Han får ikke gå til og fra skolen alene en gang, og en assistent er med i alle timene og friminuttene. Men det store problemet kommer når Bård er myndig, og ikke lenger kan holdes tilbake. Selv om han har antisosiale trekk, er han ikke psykiatrisk syk. Han kan ikke tvangsinnlegges. Og han er heller ikke kriminell, i hvertfall ikke ennå. For at noen skal kunne foreta seg noe med ham, må han først begå en ugjerning. Og jeg er redd den kan bli stygg.

Psykologen senket blikket og håpet at legen ikke hadde merket at hun først hadde himlet svakt med øynene. Det hadde han.

-Du skal bare vite, sa han, -at i barnepsykiatrien og barnevernet har vi mange slike tikkende bomber som Bård vandrende omkring .

Kommentar:

Historien om Bård er oppdiktet. Men den kunne like gjerne vært sann. Overlegen hadde rett, det finnes mange unge som Bård.

FOREKOMST AV ATFERDSFORSTYRRELSER HOS BARN OG UNGE

Mye tyder på at andelen barn i befolkningen med alvorlige atferdsforstyrrelser øker. I USA er forekomsten av voldelige kriminelle handlinger 300% større enn for 40 år siden (Lykken, 2000). Det er ingen ting som tyder på at utviklingen i Europa blir annerledes, selv om vi ligger noe etter amerikanerne. I de fleste vestlige land er atferdsforstyrrelser den hyppigste henvisningsgrunnen til barnepsykiatrisk behandling. I England regner man med at i urbane strøk har 9% av barn en atferdsforstyrrelse (Rutter, Cox Tupling, Berger & Yule, 1975).

KARAKTERISTISKE TREKK

I seg selv er ikke aggresjon et onde. Den utgjør en del av et hvert barns utvikling. Vi trenger aggressiv energi for å hevde og forsvare oss. Men aggresjon som ikke har fått sosialt akseptable former, skaper store problemer for barnet selv og dets omgivelser og kan føre til dårlig tilpasning som voksen.

Atferdsforstyrrelser hos barn viser seg ved raseriutbrudd, uvilje mot å høre etter forbud og formaninger, ødeleggelse av leker eller hærverk, slåssing med slag og spark, løgn, tyveri, og skulking. I tillegg er gjerne atferdsforstyrret ungdom mobbete, de ydmyker andre, truer med voldshandlinger, bærer og noen ganger bruker kniv, overfaller, de er voldelige mot andre og grusomme mot dyr, de stikker av gårde hjemmefra og bruker

mye rusmidler. Atferdsforstyrret barn og ungdom er som oftest lite tilfredse og føler seg utilpass i de fleste sammenhenger. De mangler gjerne sosiale ferdigheter som gjør at de kan holde på venner. Ofte opptrer atferdsforstyrrelser sammen med hyperaktivitet. En tredel av atferdsforstyrrede barn har også lesevansker (dysleksi). Gjennomsnittlig har de også noe lavere IQ.

Noen forskere (Dodge, Lochman, Har-nish, Bates & Pettit, 1997) velger å skille mellom to typer aggressiv atferd som er brukt i beskrivelsen av dyrs aggresjon. De mener det kan være nyttig å gjøre denne distinksjonen også hos barn og voksne. De skiller mellom den *reaktive* og den *proaktive* aggresjon.

Den reaktive aggresjonen kjennetegnes ved hissighet og sinnesutbrudd, gjerne utløst av den minste trussel eller provokasjon. Fiendtlig hevngjerrighet og manglende selvkontroll er gjerne den drivende faktoren.

Den reaktive aggresjonen er emosjonell og eksplosiv. Mens *den proaktive aggresjonen* er mer "kaldblodig", planlagt og organisert, og hos barn/ungdommer kjennetegnes den gjerne ved mobbing, erting, dominans, plaging, ydmykelse og ved å tvinge andre.

Den proaktive aggresjonen synes å være motivert utifra ønske om å oppnå noe. Personer som er aggressiv på en proaktiv måte, har klare forventninger om at deres aggressive atferd vil føre til noe positivt – for dem selv. Overfall i den hensikt å stjele eller voldta er typiske eksempler på proaktiv aggresjon. Begge former for aggresjon kan forekomme hos en person med antisosial personlighetsforstyrrelse. Den reaktive aggresjonen er mer typisk for en umoden person. Hun/han begår en handling i affekt og kan noen ganger angre etterpå, selvom det ikke innrømmes. Slike personer kan også i perioder være ganske triste og ensom-

me. Mens den smartere og mer tilpassede psykopaten er aggressiv på en mer proaktiv måte, hun/han har lært å bruke sin aggresjon til sin fordel, er aldri lei seg og har heller ingen medfølelse med andre som er lei seg.

Bård syntes å ha begge former for aggressiv atferd. Barnehagepersonalet mente at hans overfall mot Erik var planlagt. Bård frydet seg også åpenlyst når han kunne bringe andre – barn eller voksne – i forlegenhet. Han var heller ikke snau når det gjaldt å mobbe andre i barnehagen.

FORLØP

Av barn som har atferdsforstyrrelser regner man med at 40 % begår gjentagne kriminelle handlinger i ungdomsårene. Hvis man tar utgangspunkt i ungdomskriminelle, har 90% av dem hatt atferdsforstyrrelse som barn (Scott, 1998). Når barn i tillegg til atferdsforstyrrelse også har mangelfull innlevelsesevne (=empati-forstyrrelse), er sjansene store for at de utvikler en antisosial personlighetsforstyrrelse (= psykopati) når de er voksne.

FORKLARINGER

Aggressiv atferd hos barn er trolig nesten alltid bestemt ut i fra en kumulativ, gjensidig forsterkende sammensetning av flere miljøfaktorer og arvelige komponenter (Cadoret, Yates, Troughton, Woodworth & Stewart, 1995). Vårt temperament er først og fremst arvelig bestemt. Et hissig barn som er vanskelig å trøste, vil vekke andre reaksjoner hos sine foreldre enn et som ofte smiler, er fornøyd og bekrefter de voksne. Foreldres uheldige reaksjoner på et vanskelig barn som frustreres lett, kan ytterligere forsterke barnets negative atferd. Foreldre og barn kan således tidlig komme inn i vonde sirkler. Det har vist seg at barn med reaktiv aggresjon oftere har hatt

uheldige oppvekstvilkår med utagerende eller voldsomme voksne rundt seg enn barn med proaktiv aggresjon. Man kan spekulere på om de mer følelseskalde og empatiløse proaktive barna har hatt foreldre med liten innlevelsesevne, siden barna tidlig har måttet lære seg å "stenge av" for opplevelsen av vanskelige følelser som skuffelse, savn og tristhet.

Foreldres inkonsekvente oppdragelse, hard, straffende disiplinering og overreagering er sterkt assosiert med atferdsforstyrrelser hos barn (O'Leary, Slep & Reid, 1999; Patterson, DeBaryshe & Ramsey, 1989).

Hvorvidt slik foreldrefungering er en årsak til eller konsekvens av atferdsforstyrrelsen eller skyldes en felles genetisk tilbøyelighet hos foreldre og barn til å reagere med utålmodighet og irritabilitet, er ennå uklart.

Mangel på foreldretilsyn kan også i stor grad predikere hvorvidt ungdommer begynner tidlig å ruse seg (Chilcoat, Breslau & Anthony, 1996). Foreldre som er i konflikt med hverandre, i tillegg til at de formidler mye kritikk til barna, kan også være en risikofaktor for utvikling av atferdsforstyrrelser hos barna (Webster-Stratton & Hammond, 1999).

I USA er risikoen for antisosiale handlinger syv ganger større hos gutter som vokser opp uten fedre (Lykken, 1997) enn hos de som har intakte familier. Det betyr ikke at enslige mødre avler voldsomme menn. Men det betyr at gutter kanskje trenger gode mannlige identitetsfigurer som er modeller for hvordan aggresjon kan kontrolleres og uttrykkes.

KOSTNADER

I England har man regnet ut at et barn med atferdsforstyrrelse frem til det er 28 år gammelt, koster gjennomsnittlig samfunnet ti ganger så mye som et barn uten problemer (Scott et al., 2001). Kriminelle

handlinger utgjør den største kostnaden, deretter kommer ekstra tilrettelagt undervisningsopplegg, foster- og barnehjem, mens trygde-, sosiale- og helseutgiftene utgjør i England den minste posten. I Norge har vi et mer utbygget helse- og sosialvesen enn i England, så det er ingen grunn til å tro at det er noe billigere hos oss. Sett på bakgrunn av de store samfunnsmessige kostnadene, og ikke minst lidelse hos barna selv, deres familier og fremtidige ofre, er det overraskende lite de ulike etatene gjør med henblikk på forebygging.

BEHANDLING FOR ATFERDSFORSTYRRELSER HOS BARN OG UNGE

I dag finnes det dokumentert effektive behandlingsprogram for barn og foreldre med atferdsforstyrrelser. Alle slike behandlingsprogram inkluderer utstrakt opplæring av foreldre. Den vanligste feilen foreldre gjør med atferdsforstyrrede barn, er at barnets negative atferd får altfor mye oppmerksomhet og foreldreinvolvering, mens barnets positive atferd blir tatt som en selvfølge (Patterson, 1982). Men sjelden er behandlingsprogram som har vist seg effektive, tilgjengelige for de foreldre som trenger det, hverken her i Norge eller i Europa forøvrig.

BEHANDLING FOR ANTISOSIAL PERSONLIGHETSFORSTYRRELSE HOS VOKSNE

Det finnes i dag *ingen* behandling, hverken psykologisk eller medisinsk, som kan dokumentere behandlingseffekt for voksne personer med antisosial personlighetsforstyrrelse. ●

KJENNETEGN PÅ DEN PSYKIATRISKE DIAGNOSEN "ATFERDSFORSTYRRELSE HOS BARN OG UNGE"

Forstyrrelse karakterisert ved et gjentatt og vedvarende mønster av usosial, aggressiv eller utfordrende atferd som viser klare brudd på sosiale forventninger og normer i forhold til alderen. Det er derfor mer alvorlig enn vanlige barnestreker eller opprørstrang i ungdomsårene, og bør forutsette et vedvarende atferdsmønster (seks måneder eller lenger).

Eksempler på atferd som diagnosen baseres på, omfatter uttalt slåssing eller tyrannisering, grusomhet overfor andre mennesker eller dyr, alvorlig ødeleggelsestrang, ildspåsettelse, stjeling, gjentatt lyving, skulking fra skole eller rømming, uvanlig hyppige eller alvorlige raserianfall og ulydighet. Hvis de er markerte, er hvert av disse atferdstrekkene tilstrekkelig for å få diagnosen, mens enkelte usosiale handlinger ikke er det.

(Hentet fra ICD-10, International Classification of Diagnoses)

KJENNETEGN PÅ EN ANTISOSIAL (PSYKOPATISK) PERSONLIGHETSFORSTYRRELSE HOS VOKSNE

- Kald likegyldighet for andres følelser
- Uansvarlighet og manglende hensyn til sosiale normer og forpliktelser
- Svikefullhet som viser seg gjennom gjentatt løgnaktighet eller svindel av andre for vinningens eller fornøyselens skyld
- Veldig lav frustrasjonstoleranse og lav terskel for aggressive reaksjoner inklusive fysisk vold
- Markert tendens til å skyldre på andre eller komme med bortforklaringer av den atferden som skaper vansker
- Manglende evne til langvarige forhold, men uten vansker med å etablere forhold.
- Impulsivitet eller manglende evne til å planlegge framover
- Hensynsløs likegyldighet for sin egen eller andres sikkerhet
- Manglende anger slik det viser seg gjennom å være likegyldig til eller rasjonalisere det å ha såret, mishandlet eller stjålet fra andre.
- Glatthet/overfladisk sjarm
- Selvsentret/storhetsideer om egen verdi
- Behov for nye impulser, lett for å kjede seg
- Bløffmakeri eller manipulering
- Manglende dybde av følelser
- Parasittær livsstil (snylter på andre)
- Promiskuøs seksuell atferd
- Uansvarlig foreldreatferd
- Atferdslidelse før fylte 15 år

Hentet fra boken A. A. Dahl & A. Dalsegg: *Sjarmør og tyrann. Et innsyn i psykopatenes og ofrenes verden*. Oslo: Aschehoug 1997.

Carl Henrik Grøndahl

Gerlichs briller

- om å se Hitler

Fritz Gerlich var intellektuell, pressemann og redaktør av ukeavisen *Der Gerade Weg* i München. Han tilhørte en engasjert krets som innbitt forsøkte å fortelle verden at den bestialske ondskap var i ferd med å vokse fram i Münchens gater og ølkjellere.

Fritz Gerlich var en modig journalist. Dagens avslørende journalistikk i demokratiene er søt søndagslek i sammenligning.

9. mars 1933 - etter at Hitler er kommet til makten, raser stormtropper inn i Fritz Gerlichs redaksjonslokaler, river den siste Hitler-avsløringen ut av pressen, banker ham bevisstløs og kjører ham til Dachau.

På det som er kalt *De lange knivers natt* i juni 1934, da Hitler sørget for å slakte sine motstandere, ble også Fritz Gerlich drept.

Gåten Hitler

Sommeren 1934 får Sophie Gerlich tilsendt et par stålinnfattede briller. De er flekket av blod.

Slik varsler Gestapo at hennes mann er død.

Han har sittet ett år i konsentrasjonsleiren Dachau utenfor München, blir dradd ut av cellen og skutt i hodet.

Brillene hadde vært et slags varemerke for mannens kamp og rett til å se, til å påvise svulsten som var i ferd med å vokse seg til.

I en apokalyptisk tid overtok en sær skrue, en merkelig, fremmed og anonym østerriker et parti med knapt hundre medlemmer. Ingen tok ham alvorlig. Fornuften forsøkte å tie ham ihjel.

I løpet av et tiår styrte han millioner av mennesker. Et drøyt tiår senere var 40 millioner mennesker drept og skjebner over hele verden forandret.

I over 50 år - etter 1945 med skillet mellom Øst- og Vest-Tyskland og den kalde krigen - var Europa hjemsoekt av Hitler.

Fritz Gerlich mente han kunne se hva som var i ferd med å skje. Han mente han kunne se årsakene til ondskapen. Ingen vet i ettertid hva som sto i den siste Hitler-avsløringen i *Der Gerade Weg*, den som Gestapo rev ut av trykkepressen. Kanskje hadde han sett gåten Hitler. Gestapo forsto symbolverdien av hans briller.

Hans briller var et slags varemerke for hans kamp og rett til å se ondskapen som vokste seg til.

Franskmannen Claude Lanzmann, som laget den ni timer lange dokumentaren om Holocaust - "Shoah" - er meget investert i å hevde at alle andre forsøk på å forstå Hitler, er obskøne.

Den britiske historikeren David Irving ble etterhvert så fanget av sine Hitler-forklaringer at han er fradømt all vitenskapelig ære.

Kanskje er det slik at dersom vi vil forstå ondskapen, må vi forstå Hitler. Fatte hva som gjorde Hitler til *Hitler*.

Han er kanhende ikke så enestående. Djen-gis Khan og hans mongolske tropper var - som Pol Pot - en drapsmaskin som ødela sivilisasjoner. Inkvisisjonen gjennomførte velsignede mord i stor målestokk. Napoleon herjet stygt med Europa. Lenin førte Inkvisisjonens renselse videre og ga uimotstaelige ideologiske begrunnelser for ondskap, begrunnelser som Stalin og Mao boltret seg i. I disse tider heter en trussel Saddam Hussein. Om han drives av ideologiske rettferdiggjørelser eller rent psykopatisk og usminket maktlyst, er muligens uklart, men demokratienes dilemma i skrivende stund er om og hvordan ta fra ham midler til ondskap i stor målestokk.

Men Hitler er så ubehagelig nær. Han oppsto blant sånne som oss. Tross all sin groteske fremmedartethet er han en av oss. Når han kunne bli Hitler, kan også andre blant oss bli det. Derfor blir det så viktig å se. For å kunne avverge.

Det kan synes som vi ligger godt an. Hitler er jo til de grader analysert, beskrevet, forstått. Arméer av forskere har gått løs på ham i fotsporene til Fritz Gerlich. Men sentrale Hitler-forskere ser ut til å være enige om at gåten Hitler ikke er løst - og at den neppe lar seg løse.

Og de som forsøker å forklare Hitler, kommer opp i kamper. Hitler kan fortsatt få folk til å hate hverandre og bli selvødeleggende investert i sine forklaringer. Den meget omstridte britiske historikeren David Irving gikk så langt i sitt driv etter å komme inn i kretsen av gjenlevende Hitler-fortrolige for finne svar på gåten, at han innimellom benektet Holocaust og ble ble fradømt all vitenskapelig ære. Andre, som mannen bak den store Holocaust-filmen *Shoah*, Claude Lanzmann, insisterer intenst på at selve *forsøket* på å forstå Hitler er obskønt. Etter at han selv hadde levert sitt bidrag

I boken *Explaining Hitler* beskriver Ron Rosenbaum Hitler nærmest som en Rorschach-

test. Den som forsøker å forklare Hitler, blir først og fremst tydelig *selv-* i sin tankeverden, sine verdier og kanskje i sin fortvilelse over å måtte leve med noe som ikke lar seg forstå.

Hitler glir unna. Alle modeller og teorier og forståelsesmåter kan bare vise deler. Som ondskapen er han et mysterium. Derfor kan det kanskje være nyttig å se nærmere på noen av alle de forståelsesmåter som forsøker å fange Hitler, fordi de også viser hvordan vi strever med å forstå det onde.

UTRYDDE JØDER?

Adolf Hitler går inn i tradisjonen som forfatteren av *Johannesevangeliet* legger spiren til: oppfatningen av jødene som ondskapens agenter. Hitler utvikler etterhvert en rabiati anti-semittisme. Det er han ikke alene om i europeisk historie. Anti-semittismen utvikler seg gjennom korstogene og inkvisisjonen. Martin Luther er anti-semitt. Det samme er grunnlovsfedrene på Eidsvold, som nektet jøder adgang til Norge. Mange ønsket jødene bort og ned. Men Hitler er den som får i stand systematisert folkemord, *Holocaust*. Han sørger for å få drept seks millioner jøder fordi han mener ondskapen virker gjennom dem. Han klarer tilogmed å forme vårt språk. Vi snakker fortsatt om at han utryddet jødene. *Utrydde* er et ord vi ellers anvender om skadedyr.

Denne monstrøse og omfattende etniske rensingen er så groteskt ond at den trekker til seg våre behov for å forstå som et sort hull. Forstår vi hva som ligger til grunn for denne drapslysten, fatter vi kanskje hva som gjorde Hitler til Hitler.

DEN SKYLDIGE JØDEN

Han forklarer det selv. I *Mein Kampf* forteller han at da han kom til Wien i 1907 som attenåring, hadde han hatt liten eller ingen kontakt med jøder og så på anti-semittismen som en vulgær, borgerlig fordom. Så får han en Paulus-lignende åpenbaring. Han støter på en shtetl-kledd østjøde: "Engang da jeg spaserte gjennom byen, støtte jeg plutselig på en skikkelse i sort kaftan og sorte ørelokker. Er dette en jøde? var min første tanke, men jo lenger jeg stirret på dette fremmedartede ansiktet, saumfarte trekk for trekk, desto mer tok spørsmålet mitt en ny form: Er dette en tysker?"

Dette er ren demonisering. Det skulle altså finnes en enkelt, nærmest mytisk jøde som utstråler så mye etnisk ondskap at han omvender en i utgangspunktet jøde-nøytral Hitler til å bli folkemorder.

Slik er Hitler selv opphav til en rekke årsaksforklaringer som tar utgangspunkt i at jøder gjorde noe som vekket monsteret Hitler. Med andre ord at jødene selv er årsaken til at de ble forsøkt fjernet fra kontinentet. For å føre det videre: Når vi rammes av onskap, er det vår egen skyld. I dette tilfelle bæres skylden først og fremst av forførende eller udugelige jøder. Blant disse forklaringene finnes:

Den jødiske bestefaren.

I mer enn 40 år har historikere debattert en antagelse om at Hitler trodde

en nærmest mytisk jødisk forfører satte barn på hans farmor, Maria Schickelgruber, og dermed ble far til Hitlers far. Hitler led derfor av en patologisk frykt for at han var forgiftet av jødisk blod og bare kunne fjerne denne angsten ved å drepe alle jøder.

Den jødiske musikk læreren.

Hitler var nær knyttet til sin halv-niese Geli Raubal, som døde under meget mystiske omstendigheter. En teori går ut på at hun var forlovet med eller gravid med en jødisk musiker. Da Hitler fikk greie på det, drev han henne til selvmord eller fikk henne myrdet. Det var den påfølgende sorgen og skyldfølelsen som gjorde Hitler til morder, besatt av å hevne seg på jødene.

Den udugelige jødiske legen

Et avgjørende traume i Hitlers liv var morens smertefulle død i 1907, da Hitler var 18. Hun hadde brystkreft, og hennes smerter ble muligens forsterket av en velmenende jødisk lege som la etsende omslag på brystet. I en karikatur av en forklaring skulle altså hans antatte udugelighet bære skylden for at Hitler oppfattet jødene som en kreftsvulst han ville operere bort med Holocaust.

BANALT ENKELT?

Disse forklaringene forutsetter at et karismatisk udyr ligger latent i den unge Hitler. Det er visst ingen ting som tyder på at han var en versting i sin barndom, en tikkende bombe som hovedpersonen i foregående artikkel. Men så skjer det noe i ungdommen - en åpenbaring, et traume, en erfaring, en innsikt - som krystalliserer det groteske til en voldsom drivkraft. Med andre ord: det kan ulme et ondskapens frø i oss som vokser til dersom virkeligheten påfører oss tilstrekkelig traumatiske erfaringer.

Bare det å søke så banalt enkle forklaringer på Hitlers monstrøse ondskap virker nesten som ondskap i seg selv. Mange er utsatt for langt verre traumer og styggere erfaringer enn Hitler uten å myrde seks millioner jøder.

ALICE MILLER OG ERICH FROMM

Psykiatrien og psykologien forsøker å gå dypere. For disse vitenskapene er Hitler en sentral utfordring. Dersom de tar mål av seg til å forstå menneskets drivkrefter, må de forstå ondskapen - også Hitlers. Den mest kjente analysen er trolig Alice Millers.

Den sveitsiske psykoanalytikereren skrev en berømt bok om Hitlers barndom - *For Your Own Good* - der hennes overordnede prosjekt er kampen mot korporlig avstraf-

Skjedde Holocaust fordi Hitler var homoseksuell?

Eller fordi han manglet venstre testikkel?

Eller fordi han hadde overvært en primalscene?

Eller på grunn av en geitebuk?

Kan vi med andre ord finne årsaken til ondskapen i seksualdriften?

felse. Hun ser Hitlers ondskap nettopp som et resultat av at faren Alois banket ham. For å bygge opp sin teori, godtar hun antagelsen om at faren var halvt jøde, og hun velger å tro på Hitlers egne nokså selvmedlidende meddelelser - ikke fra gutten Adolf, men fra diktatorens nattlige tirader i Bunkerene under krigen - om farens voldelige raseri. Andre har beskrevet Alois som en langt mildere mann. Hitlers anti-semittisme har, ifølge Alice Miller, sin rot i hans selvødeleggende raseri mot dette straffende "jødiske blod". Hadde Hitlers far vært litt mildere, kunne han altså berget seks millioner jøder.

En annen berømt psykoanalytisk tenker, Eric Fromm, har et annet fokus. I en retrospektiv psykoanalyse i boken *The Anatomy of Human Destructiveness* fritar han Hitlers far for skyld. Alois er ifølge Fromm ikke det monsteret Alice Miller tegner. *Moren* er årsaken til Hitlers ondskap. Fromm hevder at hans egen teori kan forklare Holocaust, nemlig at Hitler kommer inn under et "necrophilous character system" som postulerer at en besettende opptatthet av død og lik bærer i seg driften til å begå masse mord. Fromm mener at denne "nekrofile utviklingen" stammer fra Hitlers "ondartete incestuøse" forhold til moren. "Tyskland ble det sentrale symbolet for moren," skriver Fromm. Hitlers fiksering, hans hat mot "giften" (syfilis og jøder) som truet Tyskland, skjulte i virkeligheten et dypere, fortrent ønske om å ødelegge moren.

Det store forløsende tankespranget gjør Fromm når han trekker sin konklusjon: Det var ikke jødene Hitler hatet - det var tyskerne. Tyskerne ble symbolet på hans mor. Han gikk til krig mot jødene fordi hans egentlige,

Einsatzkommando tvinger jødiske kvinner til å kle av seg før de blir skutt. Dette kunne vært unngått dersom Hitlers far hadde vært litt snillere? Eller dersom Hitlers mor ikke hadde trukket ham inn i et så ondartet incestuøst forhold?

ubevisste mål var det som faktisk ble resultatet: å tenne en verdensomfattende brann som til sist fortærte Tyskland. Slik straffet han sin mor.

PSYKOANALYSENS OVERMOT

Disse psykoanalytiske forklaringene har naturlig nok som utgangspunkt at ondskap ikke bare kan forklares, men også forebygges og ikke minst behandles. Det gir oss trøst og håp - og er utvilsomt riktig i mange tilfeller og i liten målestokk. Når vi står overfor en 19-åring som blir nynazist og stikker ned en gutt med annen hudfarge - eller når 13-årige jenter mobber og banker opp 12-åringer, kan slike forklaringer hjelpe oss til å se, til å behandle og kanskje til å forebygge. Men når de blir anvendt på et mønster av Hitlers format, belyser de mer psykoanalysens overmot. De blir nesten ekkelt banale. Det meste kan kokes ned til at Hitler led av dårlig selvfølelse. Han undertrykte og drepte millioner av mennesker fordi han ikke kom over sin mindreverdighetsfølelse.

Forsøkene på å finne årsaken til Hitlers ondskap utelukkende i hans psyke, er da også etterhvert kommet i miskreditt, ifølge Ron Rosenbaum i *Explaining Hitler*. Kanskje mest fordi psykoanalysen dypest sett gjør mennesket til offer. Også Hitler kan gjøres til offer, hjelpeløs fange av mørke, demoniske og ubevisste krefter som driver ham til masse mord. Dermed kan han heller ikke være ond, fordi han ikke velger ondskapen fritt eller bevisst. Dette betyr faktisk at i et psykoanalytisk univers er det bare vellykket gjennomanalyserte pasienter som er i stand til å begå bevisst onde handlinger.

FALLOSENTRISKE FORKLARINGER

For middelalderens mennesker var det åpenbart at det onde får tak på oss gjennom seksualiteten. Seksuelle avvik er en vesentlig årsak til ondskap. Den forestillingen ligger til grunn for mange psykoseksuelle Hitler-analyser. Hitler etterlot seg da også rikt med muligheter til å spekulere i hans merkelige seksualitet.

Som man må vente, finnes utredninger om hans antatte homoseksualitet som årsak til at Nazi-Tyskland oppsto.

Andre forstår verdenskrigen og Holocaust ut fra det faktum at man mener Hitler manglet venstre testikkel. Eller at han som barn hadde overvært et samleie mellom foreldrene.

En av de mer fantasifulle og fallosentriske forklaringer - som legger til grunn at det som er ondt i Hitler, må ha noe med hans kjønnsorganer å gjøre - stammer fra 1981, da en framtreddende vesttysk jurist fortalte i sine memoarer noe han hadde hørt av noen som hadde hørt det av noen. Nemlig at Hitler som gutt ville urinere i munnen på en geitebuk. Bukken beit til. Slik ble Hitler til Hitler. En respektert tysker bruker altså en obscen tilfeldighet og et dyr som forklaring på ondskap. Geitebukken blir syndebukk i sann bibelsk forstand.

Seksuelt overførte virus er også med i forklarings-opptoget. Simon

Wiesenthal har siden 1980-tallet insistert på å gjenoppfriske en gammel teori - nemlig at Hitlers ravende onde galskap er tredje og siste stadium av syfilis. Sykdommen ble selvfølgelig påført ham av en jødisk prostituert. Hitlers halvkusine Geli Raubal tok livet av seg fordi han hadde smittet henne. Med sin syfilisteori slutter Wiesenthal seg paradoksalt nok både til dem som ser Hitler som offer - og som søker etter en enkelt skyldig jøde.

Det synes uten videre klart at ingen ansamling og analyse av biografiske og psykologiske fakta om en vanskelig barndom, en dysfunksjonell familie, ingen sammenkjedning av traumer og skavanker, ingen sammenføyning av karakter og ideologi, ingen påpekning av sykdom og virus kan samle i seg nok av en forklaring til å forstå omfanget av Hitlers forbrytelser og ondskap. Mange mennesker er gjennom historien utsatt for alt dette og mere til. De handlet ikke som Hitler.

VAR HITLER OND?

Derfor er det lett å latterliggjøre alle disse forklaringene. Også fordi de har et trekk felles: de gir ett enkelt menneske format og kraft til å forme en hel verden. Kan en eneste mann i kraft av sin vilje, sine besettelser, sine visjoner sette igang krefter som dreper 40 millioner mennesker?

Hitler gjorde jo ikke dette alene. Det var ikke han som fant på det bestialske i å sende Fritz Gerlichs blodige briller til enken. Det var det andre onde mennesker som gjorde. Mennesker som kanskje ikke hadde så traumatisk bakgrunn og kanskje heller ikke Hitlers visjoner, men som fant kanaler for sin ondskap i det klimaet Hitler skapte. Historien viser om og om igjen at de totalitære ideologier - enten de er etnisk, religiøs eller politisk baserte - også blir psykopatenes fristed.

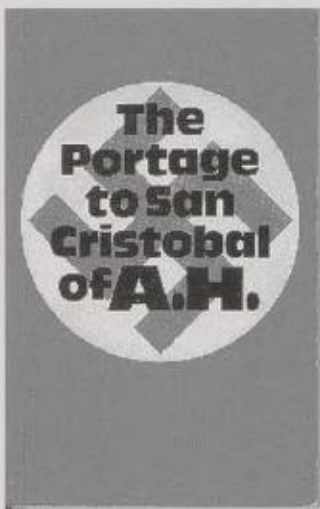
Det er i dette perspektivet mange av de mest seriøse Hitler-forskerne har store problemer med å hevde at Hitler virkelig var ond. I systemet under ham utfoldet det seg pragmatiske og sadistiske psykopater. Men han selv må jo på en underlig forvrengt måte ha vært sikker på at han gjorde det rette. At han tjente den tyske nasjon og det germanske folk - noe som i hans perspektiv må ha vært det samme som å tjene menneskeheten. Hvis definisjonen

Tyske soldater tar seg tid til en foto-session med jødene før transporten og døden i Treblinka. Ville en annen ha satt igang det samme om Hitler ikke hadde vært?

George Steiner: Den tause godkjennelse Hitler fikk fra resten av verden i sitt store prosjekt med å utslette jødene, kan forklares av det universelle hatet menneskeheten nærer mot dem - fordi de "oppfant samvittigheten".

Da boken var dramatisert og spilt på teatret, ble det oppført utenfor. Hitler var gjenoppstått og fikk holde en glitrende forsvarstale på scenen.

på ondskap er et bevisst valg om å utføre en handling som den utførende vet er ond, det vil si i strid med den moral og rettferdighetsans den utførende ordner sitt liv inn under, er da Hitler ond?

DE STORE ABSTRAKSJONER

Det er slike tanker som bringer oss over fra de mer konkrete - Hitler-sentriske - forklaringer til *De Store Abstraksjoner*, som mener å kunne påpeke mer dyptliggende årsaker i samfunnet og historien til ondskap.

Kjernen i dem er at dersom Hitler ikke hadde eksistert, og dersom forholdene i Tyskland og Europa hadde vært de samme, ville det oppstått en annen til å gjennomføre det Hitler gjorde. Med andre ord: historiske, økonomiske, kulturelle, religiøse krefter skapte Hitler. Eller for å si det på en annen måte: Krefter i tiden gjorde at ondskapen måtte krystalliseres. De brukte Hitler som sitt redskap. Ondskap så dyptgripende og omfattende som Nazi-Tyskland kan ikke forklares gjennom å forstå én mann. Intet menneske kan ha den betydningen og det formatet. Slik forsvinner Hitler ut av bildet.

KRAVET OM GODHET GJØR OSS ONDE?

Ett eksempel på en uvanlig abstraksjon: Den jødisk-engelske kritikeren, professoren og forfatteren George Steiner har skrevet en urovekkende roman - *The Portage to San Christobal of A. H.* Israelske agenter fanger den 90 år gamle A.H. i regnskogen i Sør-Amerika, dit han klarte å flykte etter krigen. Han er i ferd med å dø på veien tilbake til San Christobal, og de arrangerer en rettsak der og da. Steiner avslutter boken med å la A.H. holde en meget god - og derfor meget omstridt - forsvarstale, der han redegjør for en stor, tankevekkende abstraksjon: Den tause godkjennelse han fikk fra resten av verden i sitt store prosjekt med å utslette jødene, kan forklares av det universelle hatet menneskeheten nærer mot dem - fordi de "oppfant samvittigheten" og dermed påfører oss nederlag og smerte ved å stille etiske krav. Moses, Jesus og Marx er de tre jøder som framfor noen utøver denne trefoldige "transcendente utpresning". Kravet til godhet og renhet er umulig å etterleve. Det vil alltid konfrontere mennesket med seg selv og sin egen utilstrekkelighet. Opprøret vil derfor melde seg med jevne mellomrom i historien som pogromer, forfølgelser, holocaust. Vi vil ha fjernet det som viser oss hvor onde vi er. Det er altså det uoppnåelige kravet om å være gode som gjør oss virkelig onde. A.H var bare vårt redskap til å straffe dem som stiller krav.

JUDAS-MYTEN

Denne forklaringen legger igjen skylden på jødene selv. De har stilt verden overfor ideelle krav og utsettes dermed for verdens raseri. Naturlig nok har George Steiner møtt mye motbør og blitt beskyldt for å leke med ilden. Den jødisk-engelske religionshistorikeren Hyam Maccoby velger en helt annen forståelse - som ikke er mindre kontroversiell. Holocaust er ikke et brudd med kristendommen, men en uavvendelig konsekvens av den, hevder Maccoby. Det tok kristne ledere atten hundre år å gjøre europeerne så anti-semittiske at de godtok Hitler. Frøet ligger i evangeliene, som påfører jødene en skjebnetung, men nødvendig funksjon - de som får drept frelsere. Dermed blir alle kristne frelst, mens jødene er gjort til gudemordere og må lide.

I sin bok *The Sacred Executioners: Human Sacrifice and the Legacy of Guilt* gir Maccoby en antropologisk analyse av hvordan korsfestelsen er blitt transformert til ritualmord på jøder. Det er kristen skyldfølelse som dreper jødene, skyldfølelsen for at kristne har gjort seg avhengige av et menneskeoffer - drapet på Jesus - for å bli frelst.

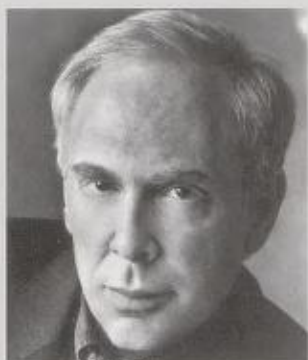
Den anti-semittiske kraften i kristendommen er samlet i framstillingen av Judas-skikkelsen, som den arketypiske jøde: den falske, griske forræder som mottar blodpenger og kysser deg samtidig som han angir deg. Det er riktig at Judas-skikkelsen ikke har noen plass i de kristne trossetninger, men i den kristne *fortellingen* er han en betydningsfull figur. Jesus sier om ham under det siste måltid: Det ville vært best for ham om han ikke var født. I to av evangeliene, *Lukas* og *Johannes*, blir Judas besatt av djevelen før han forråder Jesus.

Denne Judas-fortellingen om den djevlelike, falske og foraktelige jøden, gjentatt og gjentatt gjennom århundrene, har indoktrinert europeiske barn. Etter atten hundre år var det samlet opp dyptliggende jødehat. Den emosjonelle indoktrineringen Judas-fortellingen påfører oss, er en mektig og giftig understrøm som stikker dypt i den kristne kultur, mener Maccoby. Nå og da fikk dette hatet utløp i pogromer, men det ventet på sin fullbyrdelse i Hitlers konsentrasjonsleirer. Hitler ble selve brennpunktet for en kraft som ønsket folkemord.

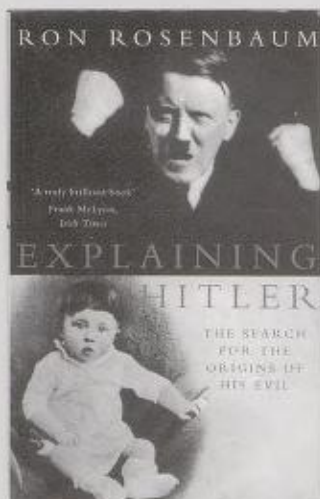
Hitler var ingen kristen mann. Han demoniserte ikke jødene fordi han mente de var et satans folk av gudemordere. Han skapte nye fortellinger - om en underlegen, mindreverdige, urene og undergravende rase. Hitlers begrunnelser er eksempler på at hatet lever videre, selv om

Trolig kommer det etterhvert grundige analyser av Slobodan Milosevic og Saddam Hussein. Det er for belastende for oss å leve uten forklaringer på ondskapen.

Ron Rosenbaum: Hitler er en Rorschach-test. Den som forsøker å forklare Hitler, blir først og fremst tydelig selv - i sin tankeverden, sine verdier og kanskje i sin fortvilelse over å måtte leve med noe som ikke lar seg forstå.

kristentroen mister sin kraft, hever Maccoby. Dette er den post-kristne anti-semittisme - kristent jødehat i andre forkledninger. Med Holocaust var Hitler kristenhetens redskap.

ENKELTMENNESKET FORSVINNER

De Store Abstraksjoner kan virke mer tilfredsstillende, fordi de ikke så lett havner i den konkrete banalitet i sine forsøk på forklare ondskapen. De kan være mer intellektuelt omfattende og tiltalende. De kan fange inn mer av tilværelsens styrende krefter. De er også mer trøstende. Ingen kan anklages for ikke å ha stoppet Hitler. Fritz Gerlich var modig, men hans kamp fullstendig håpløs. Hans blodige briller er bare ett av de talløse tegn kreftene etterlot seg. Ingen og intet kunne ha forhindret Holocaust. Hadde ikke Adolf Hitler vært tilgjengelig, ville disse kreftene funnet en annen.

De Store Abstraksjoner er også mer tilfredsstillende fordi de fritar oss på sett og vis for skyld. Perspektivene blir så befriende store. Det enkelte menneskeliv synes ubetydelig når historiens krefter velter inn over oss. Våre barndomstraumer, våre dumheter, vår unnvikenhet, vår egen dævelskap blir til intet. De punktene der enkeltmennesker kunne forandret historien, forsvinner i kreftenes mørke.

Dette betyr at den trøstende fritagelsen som De Store Abstraksjoner kan gi oss, kommer på bekostning av vår mulighet til å agere, til å påvirke. De Store Abstraksjoner ligger kanskje nær en determinisme. Vi er alle redskaper for tilværelsens krefter. Det onde er igjen blitt mytisk.

THE HORROR OF INEXPLICABILITY

Når tilstrekkelig materiale blir tilgjengelig, vil vi sikkert få analyser og forklaringer på hvorfor Slobodan Milosevic ble Milosevic og hvordan Saddam Hussein kunne bli Saddam Hussein. Vi ønsker oss alltid forklaringer på ondskapen. Forklaringene, sier Ron Rosenbaum, har sin funksjon "as consolation, as insulation, protection against having to face not just the inexplicability of horror, but the horror of inexplicability".

Det vi vet, er at den som insisterer på å forstå ondskapen, lett kan komme til å stenge seg inne i sine forklaringer. Og det dilemma de vestlige demokratiene alltid står overfor i å bekjempe ondskap, er at den som vil tukte det onde, balanserer mot den vanskelige grensen der han selv blir ond. Den klassiske felle som heter å

bruke Belzebug for å drive ut Belzebug, bekjempe djevelen ved hjelp av djevelen.

De som vil ha den tidligere amerikanske utenriksministeren Henry Kissinger stilt for Krigsforbryterdomstolen for hans medvirkning til indonesernes massemyrderier på Øst-Timor og drapet på den chilenske presidenten Salvador Allende, mener han krysset denne grensen.

DET 21. ARHUNDRES MONSTRE

Sammen med Lenin, Stalin, Mao og Pol Pot er Hitler blant de største monstrene som hjem søkte det 20. århundre og legemliggjorde ondskaper. Vi kan vel ganske sikkert gå ut fra at de monstrene som skal hjem søke det 21. århundre i samme målestokk, er på vei ett eller annet sted i sin livssyklus. Det er lite trolig at våre forklaringer kan stanse dem. Deres prosjekt vil neppe være å utøve ondskap. De kommer til å kjempe brutalt for det de mener er det gode.

I boken *Ondskapens filosofi* deler Lars Fr. H. Svendsen ondskap i fire typer:

For det første en *demonisk* ondskap - der aktøren gjør noe ondt fordi det er ondt, og man ikke finner andre typer motiver.

For det andre en *instrumentell* ondskap - der aktøren gjør noe vel vitende om at det er ondt, men for å oppnå noe annet.

For det tredje en *idealistisk* ondskap - der aktøren gjør noe ondt i den tro at det er godt.

For det fjerde en *dum* ondskap - der aktøren handler uten å tenke over hvorvidt handlingen er ond eller god.

Så ekkelt det enn kan kjennes - i denne forstand var Hitler hverken demonisk eller dum. Hans ondskap er idealistisk og instrumentell - og framfor alt *karismatisk*. Monstrenes ondskap er nettopp det. Derfor blir denne ondskaper støttet og forsvart av store og emosjonelt investerte menneskemengder - også intellektuelle, noe som gjør ondskaper vanskelig og framfor alt *farlig* å se.

GERLICH'S BRILLER

For Fritz Gerlich var ikke ondskaper en abstraksjon eller et mysterium, men en patologisk livsfarlig mann han fortvilt forsøkte å få verden til å se. Mange så, men langt flere *ville ikke se*. I ettertid ser vi alle. I de snart 60 årene etter Hitlers død har det vært populært og høyst ufarlig å avsløre ham.

Det 21. århundres monstre vil sannsynligvis være like karismatiske og idealistiske. Millioner av mennesker vil beskytte og forsvare dem og være villige til å dø for dem. Hvis det er De Store Abstraksjoner som frambringer dem, får vi håpe at menneskenes handlinger gjør at de samme abstraksjoner mener de samtidig bør utstyre mange nok med Gerlichs briller. ●

Eirik Jensen

Det onde gen

darwinistiske perspektiver på ondskap

Den jødisk-kristne tradisjon knytter ondskapens opphav til syndefallet.

I urtilstanden fantes ingen ondskap, men heller ingen kunnskap.

Da djevelen fristet mennesket med bevissthet, og mennesket falt for fristelsen, svelget det også ondskapen og tok den opp i seg, slik at det siden aldri kan bli kvitt den.

I våre dager er det få som tror på denne forklaringen. I høyden kan den passere som en slags lignelse - bokstavelig tas den bare av de bokstavtro, som neppe tas alvorlig av mange.

Så hvor kommer ondskapen da fra?
Mennesket er et slikt dyr som gjerne vil vite.

Denne artikkelen skal undersøke et mulig svar på hvordan ondskap har oppstått - hentet fra moderne naturvitenskap.

I sin tradisjonelle skikkelse var ondskapens problem noe som rettet seg mot hele skaperverket.

Ondskap var en egenskap ikke bare ved menneskelige handlinger, men også hendelser i naturen.

I følge Susan Nieman skapte jordskjelvet i Lisboa i 1755, som krevde tusenvis av menneskeliv, rystelser i opplysningstiden som fant vei helt til Immanuel Kants studiekammer i Østprøyssen. Både Voltaire, Rousseau og den unge Goethe skrev innlegg i debatten om hvordan Gud kunne tillate en slik grusom hendelse å finne sted.

I dag fremstår debatten i opplysningstiden om jordskjelvet i Lisboa som kuriøs - det er i dag bare de ortodokse som kan oppleve at jordskjelvet aktualiserer ondskapens problem: Hvordan kan Gud tillate en slik katastrofe å skje?

Moderniteten skiller mellom *naturlig ondskap* og *moralsk ondskap*. Den første kaller den ikke lenger ondskap, men naturkatastrofe. Den skyldes utelukkende naturlover, og den aktualiserer bare problemer knyttet til hvordan vi best skal beskytte oss mot den.

Annerledes med den moralske ondskap - hvor Auschwitz er det mest grusomme eksempel i moderne tid. Den moralske ondskap representerer fortsatt et forståelsesproblem - ikke primært av teologisk, men eksistensiell, karakter. Den truer med å gjøre tilværelsen meningsløs: Hvordan er det overhodet mulig for mennesker å oppføre seg slik?

DARWINS IDÉ

Den moderne tilnærming til forklaring av fenomener er den vitenskapelige. Ondskapen har vært hos oss så lenge mennesket har eksistert. Det må på en eller annen måte være et grunnleggende trekk ved mennesket. Som ethvert annet grunnleggende fenomen hos mennesket, har også ondskapen utviklet seg gjennom årtuseners utvelgelsesprosesser. Menneskets tobenthet, seksuelle preferanser og dypere adferdsmønstre, dets tommelfingere, intelligens og andre basale egenskaper er alle produkter av evolusjon. Det er ingen grunn til å tro at ikke også den menne-

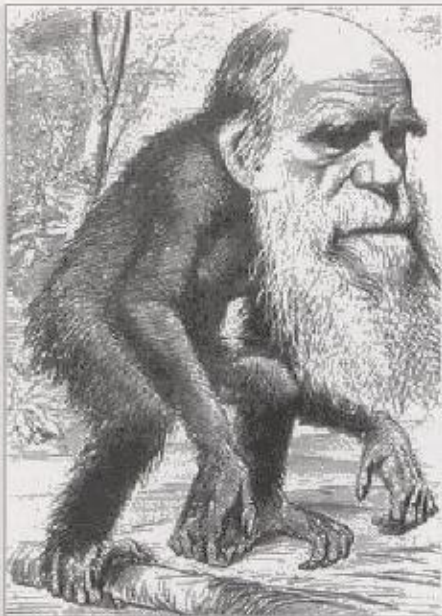
To slags standpunkter kan spores fra den tidlige opplysningstiden, og frem til i dag, uansett hvilken type ondskap det gjelder, og hvert av dem styres mer av etiske overveielser enn kunnskapsteoretiske. Det ene, fra Rousseau til Arendt, insisterer på at moralen krever at vi gjør ondskapen uforståelig. Det andre, fra Voltaire til Jean Amery, insisterer på at moralen krever at vi ikke gjør det.

Susan Nieman

Evil in modern thought

Susan Nieman: Jordskjelvet i Lisboa i 1755 skapte rystelser som nådde helt til Kants studiekammer i Østprøyssen. Hvordan kunne Gud tillate slik grusomhet?

Charles Darwins hovedtanke er at alle levende vesener har utviklet seg fra urtidens første primitive encellede organismer. Det karikaturtegneren festet seg ved, er at også Darwin må stamme fra apene.

“Jeg bekjenner at jeg ikke kan se like klart som andre, og som jeg skulle ønske, belegg for at det finnes en overordnet plan og en styrende god vilje omkring meg. Det forekommer meg at det finnes alt for mye lidelse i verden. Jeg makter ikke å overbevise meg selv om at det finnes en allmektig og god Gud som med sin planmessige vilje skapte snylteveps med den uttalte hensikt at de skulle fortære levende sommerfugllarver innenfra, eller at katten skulle leke med musen.”

Brev fra Charles Darwin til Asa Gray i 1860.

skelige ondskap har sitt opphav i de samme mekanismer. En slik tilnærming vil jeg kalle en darwinistisk teori om ondskap.

Veien fra ondskapens problem til Darwin går ikke bent frem. Darwin selv mente at det var så mye ondskap i dyrelivet at dette var nok til å bevise at dyrene ikke kunne ha vært skapt av Gud. Han viste blant annet til snylteinsekter som spiser sine ofre innvendig, mens de ennå holdes i live, slik at de kan fø sine snyltere, og han spør polemisk om noen kan tro at Gud ønsket å skape nettopp slike vesener. Ondskapens problem i sin klassiske teologiske skikkelse utgjorde på denne måten en del av bakgrunnen for Darwins tanker om at det måtte være evolusjonen og artsutvelgelse som var ansvarlig for utviklingen av artene, og ikke Gud.

DE MINDRE HELDIGE DØR UT

Darwins hovedtanke var at alle levende vesener har utviklet seg fra urtidens første primitive encellede organismer. Variasjoner som har oppstått spontant når nye individer ble født, har enten gitt avkommet fordeler eller ulemper i konkurransen om å overleve. De variasjoner som ga fordeler, gikk videre til neste generasjon. Ulempene gjorde individene som bar dem, mindre egnet til å overleve og skape avkom med de samme egenskaper. På denne måten utviklet individene seg over generasjoner, slik at de individene som arvet egenskaper som gjorde dem mer tilpasnings- og overlevelsedyktige, formidlet dem videre til neste generasjon, mens de mindre heldige døde ut.

Darwin kjente ikke til på hvilken måte foreldrenes egenskaper formidles videre til avkommet. I dag vet vi at dette skjer gjennom arvestoffet - DNA. Men de grunnleggende mekanismer som Darwin mente har skapt det mangfold av ulike plante- og dyrearter som eksisterer, aksepteres i dag av alle seriøse vitenskapsmenn.

Dels har utvikling av nye arter skjedd ved at det gjennom årtusener har funnet sted mutasjoner av arvestoffet i enkelte individer - spontane endringer i arvestoffet. Som regel har disse mutasjonene ikke bragt med seg noen fordeler for bærerne. Men fra tid til annen har slike mutasjoner gitt bærerne egenskaper som har vært fordelaktige. På denne måten har de fått et konkurransefortrinn i forhold til omgivelsene, som har økt deres mulighet for å overleve og bringe arvestoffet videre. Langt de fleste

av disse fordelene skapes imidlertid ikke av mutasjoner, men gjennom den stadige rekombinering av genene som finner sted når individer parrer seg, og avkommet arver halvparten av arvestoffet fra hver forelder i stadig nye og ulike kombinasjoner.

Disse prosessene er naturlige. Naturen er ikke umoralsk, men amoralisk. Naturen er likegyldig - den premierer verken godhet eller ondskap fordi det er godt eller ondt, men eventuelt bare fordi det øker sannsynligheten for at genene bringes videre.

Hvorledes kan en slik darwinistisk grunntanke forklare hvordan ondskap har oppstått? I det som følger, skal jeg tilby en del tanker om dette. Mange av dem er spekulative. Jeg understreker at jeg er heller ingen spesialist på darwinistisk evolusjonsteori. Men en del støtte for perspektivene kan finnes i sekundærlitteraturen om emnet.

INDIVIDEGOISME

Darwins teori var at egenskapene overlevde og ble bragt videre til neste generasjon i den utstrekning de ga *det enkelte individ* fordeler i kampen for tilværelsen. Dette kalles gjerne *individegoisme*.

Ifølge denne teorien vil de egenskaper som gavner individet, bli selektert, uavhengig av om de er "onde" eller "gode" i følge et moralsk verdisystem. Snyltevepsen som fortærer sin vert mens den lever, gjør ikke dette fordi den er ond, men fordi denne adferden gjør det mulig for snylteinsektet å overleve.

En nærliggende tanke er at det er i prinsippet om individegoisme evolusjonsteorien kan finne kimen til forklaring av hvordan ondskap har oppstått - hvordan "hensynsløs" eller "egoistisk" adferd, slik som hos snylteinsektet, har utviklet seg. Individet er fra naturens side programmert gjennom genene til å gjøre alt det kan for å overleve. Naturen er i dette perspektiv en ubarmhjertig arena, hvor alle kjemper mot alle. Utvikler det ene dyret en fordel, utnyttes denne hensynsløst, selv om den medfører at andre artsfrender eller andre arter, blir fullstendig utkonkurrert og dør ut. Det eneste de andre individer eller arter kan gjøre, er å utvikle nye fordeler i kampen for tilværelsen, som på denne måten arter seg som et uhemmet "våpenkappløp" mellom artene.

NATUREN ER GJENNOMSYRET AV RÅSKAP

Planter snylter på andre planter, eller fortrenger dem i kampen om næringsrik jord eller lys. Dyr spiser planter, og andre dyr spiser planteeterne, og så videre opp over i næringskjeden. Ingen av individene som fortrenges eller fortæres, ønsker dette - tvert om kjemper de med grener, blader, nebb og vinger, klør, og finner alt de kan for å unngå nettopp å ende med å bli utkonkurrert om plass eller mat, eller i verste fall som føde for andre. Men lykkes de for ofte i sin kamp, fører det til at de andre individene sulter i hjel. Hele naturen er på denne måten gjennomsyret av råskap, eller, om man vil, av ondskap.

Som filosofen John Stuart Mill uttrykte det:

Ved siden av storheten i disse kosmiske krefter, er den egenskap som slår enhver med størst kraft som ikke vender blikket bort fra det, deres fullkomne og absolutte hensynsløshet...Nesten alt som mennesker henges eller settes i fengsel for å gjøre mot hverandre, er dagligdage hendelser i naturen.

Når Hitler søkte å legitimere sine handlinger, viste han da også til filosofiske tanker om den sterkestes rett, som hadde sitt opphav i den såkalte "socialdarwinismen". Tyskerne var et herrefolk skjebnebestemt til å herske over andre. På samme måte som dyrene kjempet med hverandre, gjør også menneskene det. Noen seirer, andre bukker under. Slik er naturens lover og naturens rett.

Av dette tankegods stammet altså den utvilsomme ondskap som Hitler skapte i annen verdenskrig. Og den nærliggende tanke er at menneskelig ondskap stammer fra vårt dyriske opphav, av de krefter som Darwin beskrev, og som, dersom de får spille seg ut uten tøyler, fører til rå hensynsløshet og brutalitet.

FRA INDIVIDEGOISME TIL GENEGOISME

Det er et alvorlig problemet med teorien om at artene har utviklet seg som resultat av individegoisme: Teorien stemmer ikke med hvordan dyr faktisk oppfører seg. For det hender at dyr foretar seg ting som åpenbart svekker deres mulighet for å overleve som individ. Skoleeksemplet er fuglemoren som sitter på redet og ruger sine egg. Kommer en slange forbi som truer med å spise eggene, ville det lønne seg for henne å fly sin vei. Riktignok blir eggene da ubeskyttet, hvilket øker sannsynligheten for at de blir spist av slangen. Men fuglemoren overlever, i overensstemmelse med det individegoistiske prinsipp. Men slik oppfører ikke fuglemoren seg. I stedet har man observert at hun hopper ut av redet og simulerer at hun er skadet, slik at slangen begynner å følge henne, bort fra redet.

På denne måten utsetter hun seg selv for risiko, for å redde eggene. Slik "altruistisk" adferd kan ikke være frembragt av en mekanisme, som bare premierer individets overlevelse. Den må forklares på annen måte.

Med dette utgangspunkt er nyere darwinistisk teori modifisert. Grunnprinsippet i utvelgelsesprosessen anses ikke lenger for å være individegoisme, men *genegoisme* - "The Selfish Gene" - som biologen Richard Dawkins kalte det i sin berømte bok.

Hovedtanken i dag er at egenskaper som øker muligheten for at genene bringes videre, vil ha en tendens til nettopp å bli bragt videre. Fuglemorens adferd er ikke tillært, men innpodet i henne gjennom hennes gener. Den øker sannsynligheten for at eggene, hvor hennes gener ligger, overlever.

En genegoistiske forklaringsmodell kan forklare hvordan både individuell egoisme og individuell altruisme kan forekomme hos dyr.

Individuell egoisme som adferdstilbøyelighet vil bli selektert, hvis det øker sannsynligheten for at genene i dyret overføres til neste generasjon. Hvis det derimot er individuell altruisme som øker denne sannsynligheten, vil denne adferdstilbøyelighet bli selektert i stedet.

Den grunnleggende mekanismen er altså at dyrs egenskaper, også deres adferdstilbøyeligheter, selekteres i den utstrekning de øker sannsynligheten for at dyret formerer seg.

Forklaringsmodellen danner grunnlaget for en helt ny gren av darwinistisk forskning, kalt *evolusjonspsykologi*, som søker å forklare hvordan dyrs, deriblant menneskers, følelser, instinkter og adferdstilbøyeligheter har utviklet seg gjennom samme type prosesser som utvikling av deres fysiske egenskaper.

SAMARBEIDETS NØDVENDIGHET

Betegnelse "egoisme" og "altruisme" beskriver ulike former for adferd. Men gener er bare passive bærere av informasjon - arvestoffet i DNA-et. Betegnelsen "genegoisme" er derfor en metafor - for gener har jo ingen oppførsel, verken egoistisk eller altruistisk. Det er bare det enkelte individ som har adferd.

Metaforen sier at utvikling av artenes adferd kan forklares "som om" den var forårsaket av egoistiske gener, utelukkende motivert av ønsket om å bli overført til et nytt individ.

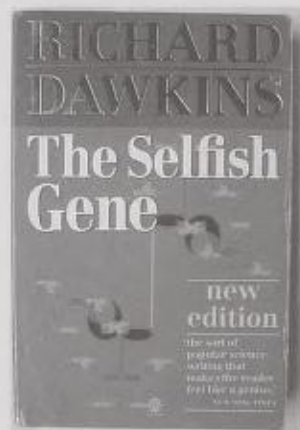
Ingen gener bebor noe individ alene. De befinner seg alltid i individet sammen med andre gener. For at det enkelte gen skal kunne overleveres til neste generasjon, må det derfor i en viss forstand "samarbeide" med andre gener. Genet, eller genkombinasjonen, som gir det nyfødte individ beskjed om å utvikle et hjerte som pumper blod, blir ikke overført til neste individ med mindre det også finnes gener i det nye individet som instruerer det om å utvikle andre organer - som lever, nyrer, hjerne og kjønnsorganer. Og dersom genet som instruerer individet om å laget et sterkt og godt hjerte, samtidig instruerer det om å lage et stoff som ødelegger nyrene, eller hindrer kjønnsorganene i å fungere som de skal, vil dette genets sannsynlighet for å bli overlevert til en ny generasjon, bli sterkt redusert. I denne forstand må det altså til et samarbeid mellom genene.

Samarbeidet rekker ikke bare til å gjelde mellom genene i individet som bærer dem. Genene må også - i det minste for den store andel arter både hos planter og dyr som formerer seg seksuelt - i en viss forstand også samarbeide

"Vi er overlevelsesmaskiner - robotaktige befordringsmidler som er blindt programmert for å sikre de egoistiske molekylene som kalles gener."

Richard Dawkins
The Selfish Gene

*Her er seierherren!
Heldigvis er omsorgsgenene selektert. Avkom etter dem som ikke hadde slike gener, overlevde neppe. Tilbøyelighet til foreldrekjærlighet - trolig den sterkeste og mest opprinnelige form for empati - selekteres, fordi det skaper best grobunn for omsorgs-adferd, noe som i sin tur sikrer den nye bæreren av foreldrenes gener overlevelses- og formeringsmuligheter.*

med andre gener i andre individer for å komme videre til neste generasjon. Hannens gener må samarbeide med hunnens gener, og omvendt, om overlevering og overlevelse skal skje.

Hos høyerestående dyr rekker samarbeidet enda lengre. For å overleve er det nye individ også avhengig av omsorg fra mor, eventuelt far, den første tiden.

Hos noen rekker det med omsorg en kort tid. Hos andre - elefanter, sjimpanser, mennesker - varer omsorgsfasen i mange år. Genene hos

den av foreldrene, eventuelt begge, som utøver omsorgen, må i en viss forstand ha en allianse med alle genene i neste individ. Og dette selv om bare halvparten av genene i det nye individ stammer fra den ene av foreldrene.

Tilbøyelighet til foreldrekjærlighet - trolig den sterkeste og mest opprinnelige form for empati - selekteres, fordi det skaper best grobunn for omsorgs-adferd, noe som i sin tur sikrer den nye bæreren av foreldrenes gener overlevelses - og formeringsmuligheter.

DRONNINGENE TAR SEG AV FORMERINGEN

Ja, samarbeidet stanser ikke der. I urtidens mørke skoger og farefulle savanner måtte urmennesket samarbeide også med andre individer enn foreldrene for å overleve. I dette skilte ikke urmennesket seg fra sine fettere, de andre apene i primatgruppen - sjimpanser, gorillaer, bavianer, eller fra andre høyerestående sosiale dyr - elefanter, marekatter, osv. Ja, samarbeid er ikke en gang forbeholdt de avanserte dyr. Høysosiale insekter som bier, maur og termitter har meget avansert sosialt samarbeid, utelukkende drevet av de genetiske instruksjoner som gis hvert individ.

Hos enkelte sosiale insekter er samarbeidet utviklet så langt at enkelte individer ikke en gang formerer seg selv, men utelukkende tjener andre som formerer seg (og som dermed også bringer genene til de ikke-formeringsdyktige individene videre). Disse individene trenger ikke å formere seg for å bringe sine gener videre - dronningene gjør det for dem.

REINSPIKKA EGOISME?

Vi begynte altså med det darwinistiske prinsipp om at bare de sterkeste overlever - reinspikka egoisme, som ml-erne uttrykte det i gamle dager. Og vi har sett at dette prinsippet, i sin modifiserte form, fører både til altruisme og til samarbeidets nødvendighet. Betyr det at de darwinistiske mekanismer snarere forklarer menneskets godhet enn ondskap?

Nei - alt er ikke bare fred og gammen. For leseren har sikkert ikke glemt at samarbeid selekteres bare i den utstrekning det gavner genenes mulighet til å overleve, eller overleveres. Og det er ikke alltid tilfelle. Tvert om er det begrensede goder og muligheter i verden. Genene, eller i det minste bærerne av dem, konkurrerer også med hverandre om å benytte seg av de begrensede goder og muligheter til fortrensel for andre. Konkurransen preger tilværelsen kanskje like meget som samarbeid.

Men har man da kanskje en kime til forklaring både på menneskelig godhet og ondskap? At den menneskelige godhet er uttrykk for vår samarbeidsevne, mens ondskapen skyldes egoismen?

LOKAL KJÆRLIGHET

Så enkelt er de neppe. For konkurransen og samarbeidet utgjør ikke alltid gjensidig utelukkende alternativer. Snarere samarbeider individene fordi det gir fordeler i konkurransen med andre - de samarbeider altså med noen for å konkurrere bedre med andre. Det kan være andre arter, eller det kan være andre stammer av samme art.

Det gjelder også mennesket: Urtidsmenneskene var lagspillere i konkurransen med andre lag - fra andre landsbyer, regioner, etniske grupper, som kunne stjele mat, kvinner og andre begrensede goder fra dem. Samarbeidet var nødvendig, enten for å forsvare seg mot konkurrentene eller for å utbytte dem. Nåtidens gjengadferd, Mesterligaen og Olympiaden, eller for den saks skyld den internasjonale konkurransen i markedet mellom store konsern, kan alle i et slikt perspektiv sees som uttrykk for noe av vår opprinnelige natur.

"Du skal elske din neste som deg selv", heter det i skriften. I dag tolkes dette som en regel, som påbyr deg å elske andre mennesker, uansett kjønn, alder, eller etnisk bakgrunn. Men en slik tolkning forlater utvilsomt den opprinnelige mening.

Vår opprinnelige natur? Konkurransen preger tilværelsen kanskje like mye som samarbeid. Nåtidens gjengadferd, Mesterligaen og Olympiaden, eller for den saks skyld den internasjonale konkurransen i markedet mellom store konsern, kan alle i et slikt perspektiv sees som uttrykk for noe av vår opprinnelige natur.

Budet om å elske sin neste oppsto blant jødene i ørkenen, i en tid hvor denne stammen var preget av ødeleggende indre strid og splid. 3000 mennesker var blitt drept grunnet interne motsetninger da Moses formulerte dette budet, åpenbart fordi han ønsket å fremme større grad av vennskap og redusere den indre strid hos sitt folk. Av sammenhengen er det klart at "din neste" i budet betyr "barn av *ditt* folk", og ikke folk fra *andre* stammer. Tvert om var folkemord og etnisk rensning daglig kost hos jødefolket i det gamle Israel.

Jesaja drepte tolv tusen hedninger på en dag, og etterpå hugget han de ti bud inn i en stor stein, deriblant budet "Du skal ikke drepe".

I dette var han ingen selvmotsiger, ingen hykler. Jesajas perspektiv var som alles på denne tid, meget smalt og lokalt, og favnet bare folk innen hans egen gruppe. Moralene om ikke å drepe sin neste rakk bare så langt, og ikke lenger.

Etnisk rensing i dag er basert på urgammel folkeskikk, og er ikke nødvendigvis tuftet på religion, selv om det ser ut til å hjelpe. Nazistenes folkemord ble begrunnet i en ideologi som også kombinerte indre lojalitet til gruppen - det "ariske folk" - med legitimering av overgrep mot de som var utenfor - jøder, sigøynere, slaver.

SELVOPPOFFRENDE KRIGERE

Evolusjonsperspektivet forklarer slik adferd - kombinasjon av aggressiv konkurranse utad og nært samarbeid innen gruppen - som resultat av de samme grunnleggende prosesser - genenes driv mot å overleveres til neste generasjon. Maur og andre sosiale insekter er selvoppofrende altruister overfor andre medlemmer av maurtuen - det tjener genenes overlevelse. Men samtidig kan de være morderiske krigere overfor andre maurkolonier. Det samme gjelder mennesket.

Så forklaringen om at det gode hos mennesket stammer fra evnen til å samarbeide, mens det onde stammer fra egoismen, stemmer ikke. Begge egenskaper kan fremme ondskap, eller det motsatte. Ja, enkelte teoretikere, blant dem Matt Ridley, hevder at menneskets krigerskhet tvert imot henger sammen med dets evne til å samarbeide.

Det er en regel fra evolusjonen, som vi langt fra er beskyttet mot, at jo større grad av samarbeid som finner sted innad i gruppene, jo mer voldelige er kampene mellom dem. Det kan hende vi er blant de mest samarbeidende sosiale vesener på jorden. Men vi er også de mest krigerske."

Matt Ridley i *The origins of virtue*

AGGRESJONEN I VÅRE GENER

Moderne evolusjonsteori gir tilsvarende kimer til forklaring på også en lang rekke andre grunnleggende menneskelige fenomener, som vi gjerne knytter til ondskap. En slik egenskap er aggresjon. At aggresjon er en viktig kilde til ondskap virker som en naturlig tanke. Hitler og Stalin var

neppe aggresjonshemmede. Bin Ladens aggresjon mot vesten synes heller ikke å være moderat. Det er vanskelig å tenke seg kriger, eller mord og andre overgrep, uten aggresjon. Er det her ondskapen har sin rot?

Ikke ubetinget. For uten aggresjon ville ikke individet ha følelsesmessig grunnlag for å forsvare seg, eller avkommet, mot fiender. Heller ikke ville det ha evne til å konkurrere med andre individer om knappe goder. Dette gjelder uavhengig av om individet det dreier seg om, er en maur, en elefantsel, eller et menneske. Og uten evnen til å forsvare seg eller avkommet mot farer, vil sannsynligheten for at individet overleverer sine gener til neste generasjon, kunne bli vesentlig mindre. Det er vanskelig å se at det ligger ubetinget ondskap i dette.

Uhemmet aggresjon tjener heller ikke det genegoistiske prosjekt. For om aggresjonen eksempelvis rettes mot avkommet, vil det kunne forhindre genene som er overlevert fra foreldre til barn, i å overleve. Og dersom individet utviser uhemmet aggresjon mot andre i flokken eller gruppen som det er avhengig av, vil også det kunne føre til at flokken eller gruppen vender seg mot det, og jager den aggressive vekk, hvor den uten flokkens eller gruppens beskyttelse forkommer i ensomhet. Dersom aggresjonen fører til at individet går til angrep på andre dyr som er langt sterkere, kan det også bety at det bukker under.

Slik uhemmet aggresjon er sjelden å finne blant dyr eller mennesker. Den aggresjon man finner, er som regel situasjonsbestemt. Evolusjonspsykologi kan forklare hvorfor det kan tjene genenes overlevelse at bærerne - de enkelte individene - har en viss aggresjon, men ikke uhemmet. Aggresjonen må tilpasses situasjonen om den skal tjene genenes overleveringsmuligheter.

HVORFOR FINNES PSYKOPATER?

Perspektivet kan gi grunnlag for hypoteser om hvorfor det finnes psykopater. Det er karakteristisk for psykopater at de har lite av de moralske hemninger som hindrer andre mennesker i stadig å begå overgrep mot sine neste. Mangler man slike hemninger, gir det opphav til ondskap. Psykopater ser ut til å begå overgrep mot sine medmennesker langt oftere enn andre. Psykopater er betydelig overrepresenterte blant kriminelle.

Det er liten grunn til å tro at psykopater er et moderne fenomen. Hvorfor finnes overhodet slike mennesker? Det er ikke opplagt at darwinistiske mekanismer favoriserer psykopatisk adferd. For den ondskap som psykopatene begår, har alltid en pris - ofrene for overgrep er sjelden lykkelige over det. Legger man seg ned og møter en massemorder totalt ikke-voldelig, er det kanskje prisverdig innen et eller annet etisk system - eksempelvis Gandhis etikk - men neppe artsselektert gjennom darwinistiske prosesser.

Over tid vil passiv motstand gjøre at bærerne av en slik strategi blir tilintetgjort, slik at deres pasifistiske tilbøyeligheter dør ut. De som blir

Hvorfor finnes det psykopater? Det er ikke opplagt at darwinistiske mekanismer favoriserer psykopatisk adferd. Kanskje psykopater også finnes fordi det finnes roller som ikke-psykopatene ønsker at de skal spille - eksempelvis som krigere.

igjen, vil følge et annet prinsipp - for å forsvare seg mot ondskap må man møte den med effektive mottiltak - bl a voldelige. Det betyr at onde handlinger har en kostnad. Offeret kan ta igjen. Den psykopatiske overgriper løper derfor alltid en risiko for at overgrepene gjengjeldes med vold.

Evolusjonsteoretisk betyr dette at slik ond adferd må, for å ha blitt selektert, ha en gevinst som er større enn kostnaden - her risikoen for at offeret tar igjen på en måte som skader utøveren av den onde adferd. Hvor ligger gevinsten?

Psykopater finnes. Men de er i mindretall. Det er kanskje ikke tilfeldig. Man kan spekulere i om det finnes en slags økologisk balanse mellom psykopatene og andre - blir det for mange psykopater ville de kanskje utrydde hverandre. Eller ofrene ville slå seg sammen for å ta ordentlig igjen. Den psykopatiske karriere er bedre tjent med å begå overgrep mot andre som ikke er psykopater. Det gir et trykk i systemet som begrenser antall psykopater. Samtidig er det kanskje slik at blir det svært få av dem, vil de psykopatene som er igjen, ha desto bedre karrieremuligheter. Og psykopatenes karrieremuligheter øker når samfunnet for øvrig hemmer seg selv i å sette grenser mot den ondskap som de begår.

Råskap er sjelden hyggelig om man er på mottakersiden. Men råskap kan samtidig være en nyttig egenskap - også for de som ikke har den - i visse situasjoner, for eksempel hvis gruppen skal forsvare seg mot ytre fiender.

Kanskje psykopater også finnes fordi det eksisterer nisjer som ikke-psykopatene har ønsket at de skulle okkupere - eksempelvis som krigere.

Jeg understreker at dette er mine egne skrivebords-hypoteser - jeg har ikke sett dem fremsatt av andre. Men de har en evolusjonspsykologisk logikk.

ARV ELLER MILJØ?

Slike forklaringsmodeller forutsetter at psykopati på en eller annen måte er arvelig. I et darwinistisk perspektiv må det i en eller annen forstand åpenbart være slik - psykopatisk adferd er noe som finnes. Det betyr at i alle fall noen mennesker må ha arvet en tilbøyelighet til å oppføre seg psykopatisk. Men dette perspektivet forklarer også hvordan psykopatisk adferd kan være situasjonsbestemt - hvordan den kan være adaptiv i visse situasjoner, eller det motsatte i andre. Er psykopati arv eller miljø? For darwinisten er kanskje problem-

stillingen meningsløs - den må nødvendigvis være begge deler.

Barn som er utsatt for mishandling, har dobbelt så høy risiko for å utvikle adferdsvansker som voksne. Men dette skjer langt fra med alle barn som mishandles.

Forskere fra Wisconsin Universitet har funnet et gen, som ser ut til å forklare hvorfor noen gutter, som er ofre for mishandling når de er små, utvikler seg til å bli aggressive, antisosiale eller voldelige når de blir voksne, mens andre ikke gjør det. Forskerne rapporterer at det ser ut til at de fleste av barna som utvikler antisosial adferd etter mishandling, mangler et bestemt enzym i hjernen, noe som igjen skyldes et bestemt gen. 85 % av barna som ble utsatt for grov mishandling, og som hadde genet som skapte lav aktivitet av dette enzymet, utviklet antisosial adferd.

Barn som ikke ble mishandlet, og som manglet enzymet, ble derimot på langt nær så ofte asosiale. Barn som hadde genet som skapte normal aktivitet av enzymet, utviklet også langt sjeldnere asosial adferd, selv om det var blitt utsatt for mishandling som barn (selv om også de ble asosiale oftere enn barn som ikke ble mishandlet). Enzymet ser ut til å skape en grad av traumeresistens. Resultatene peker i retning av at det er samspillet mellom arv og miljø som skaper psykopati.

ARV OG MILJØ

Dette gjelder antagelig generelt. Det innvendes gjerne mot evolusjonspsykologiske forklaringer at de legger alt for stor vekt på arv - på genene, og alt for liten vekt på miljøets påvirkning av adferd. Men Darwins hypotese forklarer artenes utvikling som produkt nettopp av et samspill mellom genetisk utrustning og det omkringliggende miljø. Isbjørnens egenskaper gjør den fortreffelig tilpasset det arktiske miljø, men gir neppe fordeler i Sahara. Slik må det også være med grunnleggende menneskelige egenskaper - hvorvidt de gir fordeler beror på hvilke omgivelser mennesket som bærer dem befinner seg i.

At menneskearten må være utstyrt med en rekke genetiske egenskaper som gjør den meget tilpasningsdyktig i høyst ulike miljøer, bekreftes når vi tenker på de meget store variasjoner i ytre miljø hvor mennesker har funnet seg til rette. Eskimoenes arktiske isøde, den australske aboriginerens kokhete ørken, tibetanerens fjell og polynesernes øyriker, for ikke å snakke om det moderne industrialiserte samfunn, vitner om at vi har gener som kan skru på eller av høyst ulik adferd etter som miljøet varierer.

Tilpasningsdyktigheten gjør mennesket til et særdeles fleksibelt dyr. Det føyer seg etter omgivelsenes krav. Det gjelder ikke bare det naturlige miljø, men også det kulturelle - et lite koreabarn som vokser opp i Norge, oppfører seg like norsk som noen innfødt. Denne tilpasningsdyktigheten er åpenbart en svært adaptiv egenskap, og gjør mennesket svært overlevelses- og genoverleveringsdyktig.

Kan du tenke deg å påføre andre mennesker smerte? Ikke vær for sikker på at svaret er nei. Tilpasningsevne kan også meget lett føre til ondskap.

Hannah Arendt: De fleste tyskere som fulgte Hitler, hadde neppe onde hensikter - var neppe psykopater eller sadister. De var snarere helt vanlige, ytterst konvensjonelle borgere som i sin gjøren og laden var opptatt av å følge de regler som øvrigheten satte for dem.

DET GJELDER Å TILPASSE SEG

Tilpasningsdyktigheten kan lett oppfattes som kilde til mangt hos mennesket som er entydig rosverdig. Det onde menneske identifiseres gjerne med psykopaten, som ikke har lært seg å tilpasse seg samfunnets normer. Men den menneskelige tilpasningsevne kan også meget lett føre til ondskap. Et meget velkjent sosialpsykologisk eksperiment viser dette.

Studenter fra et universitet i USA ble bedt om å delta i et eksperiment. Det gikk - fikk de vite - ut på å prøve ut hvor mye smerte en forsøksperson kunne tåle. De enkelte studentene ble bedt om å vri på en bryter som, ble de fortalt, regulerte hvor mye strøm som gikk gjennom kroppen til "forsøkspersonen". De ble så oppfordret til å vri på bryteren, og de fikk samtidig se "forsøkspersonen" vri seg i stadig sterkere smerter.

Enkelte av studentene vegret seg, men oppmuntret av lederen av forsøket vred de enda mer på bryteren og sendte stadig sterkere strøm gjennom "forsøkspersonen", til tross for at de så at han hylte av sterke smerter.

I virkeligheten gikk det ingen strøm fra bryteren, og "forsøkspersonen" simulerte bare smerte. Men det kunne jo ikke studentene vite.

Forsøket viser hvor lett man lar seg føye etter autoriteter - studentene ville sikkert på forhånd ha forsverget at de kunne delta i tortur av andre mennesker, men det var nettopp det de gjorde, ansporet av oppmuntring fra en de oppfattet som en autoritet.

ONDSKAPENS BANALITET

Den tyske filosofen Hannah Arendt er kanskje forrige århundres mest berømte tenker omkring fenomenet ondskap. I sin første bok om emnet, fra 1951, *Totalitarianismens opprinnelse*, fremsatte hun en teori om at Holocaust skyldtes en helt egenartet form for ondskap, som hun kalte radikal ondskap. I 1962 reiste hun til Israel for å overvære rettssaken mot Adolf Eichmann, som var leder for utryddelsen av jødene i Ungarn. Hun forventet å møte et sadistisk uhyre. Men Eichmann fremsto ikke slik. Snarere virket han helt usedvanlig normal - småborgerlig konvensjonell og opptatt av å følge øvrigheten. Ja, Eichmann var til og med opptatt av å forsvare sine handlinger med begrunnelser som minnet om Kants kategoriske imperativ.

I sitt møte med Eichmann måtte Hannah Arendt revidere

sin oppfatning - Holocaust var ikke nødvendigvis uttrykk for radikal ondskap, men viste snarere hva hun kalte ondskapens banalitet.

Tenkere etter henne har drøftet hva hun la i dette begrepet. Trolig hadde hun blant annet i tankene at de fleste tyskere som fulgte Hitler, neppe hadde onde hensikter - var neppe psykopater eller sadister. De var snarere helt vanlige, ytterst konvensjonelle borgere som i sin gjøren og laden var opptatt av å følge de regler som øvrigheten satte for dem.

Så heller ikke menneskets tilpasningsdyktighet er utvetydig eller ubetinget kilde til det gode hos mennesket (men neppe heller til det motsatte).

ET MØNSTER I DISSE FORKLARINGENE

Jeg tror det er et mønster i dette. Vi har rettet søkelys mot en del grunnleggende menneskelige trekk som det i et evolusjonspsykologisk perspektiv er nærliggende å anta har utviklet seg som resultat av de samme prosesser som grunnleggende adferd hos andre dyr. Noen av disse trekkene vil man lett tro gir opphav til ondskap. Andre av disse egenskapene hos mennesket er man mer tilbøyelig til å betrakte som høyverdige. Men eksemplene viser at våre impulser og tilbøyeligheter ikke er så entydige. I noen sammenhenger kan grunnleggende menneskelige trekk som vi gjerne ser som positive, bli det motsatte. Og andre trekk som vi lett oppfatter mer negativt, kan ha viktige og nødvendige funksjoner som mennesket vanskelig kan eller bør være foruten.

Å søke ondskapens opprinnelse i enkeltstående grunnleggende fellesmenneskelige trekk, som aggresjon, egoisme, samarbeidsevne, tilpasningsdyktighet eller annet, er for enkelt. Ondskap må antagelig forklares som uttrykk for et langt mer komplisert samspill mellom disse og andre krefter i mennesket, og mellom disse kreftene og det ytre miljø.

PROBLEMETS ROT LIGGER ET ANNET STED

Men det er ikke bare kompleksiteten i årsakssammenhengene som gjør at slike teorier om ondskapens opprinnelse kommer til kort. Problemene med slike forklaringer ligger snarere på et annet plan.

To eksempler kan kanskje illustrere:

Første eksempel: Tortur betrakter vi i dag nokså samstemt som uttrykk for ondskap. Men hva med aztekerne, som ofret unge kvinner til gudene? Pikene ble ført opp til offerplassen, og hjertene deres ble skåret ut av dem mens de ennå levde. I dag ville slike handlinger entydig bli fordømt som ubetinget ondskap. Men gir det mening å beskrive dem som ondskap også da de fant sted? Før tanken om at dette ikke var det eneste og opplagt riktige, om gudene skulle behages, overhodet lot seg tenke? Det vil si før europeerne kom til den nye verden og lærte dem en bedre moral? (Hvis leseren oppfatter dette ironisk, har hun

*Er dette ondskap?
Pikene ble ført opp til
offerplassen, og hjertene
deres ble skåret ut av dem
mens de ennå levde. Var
aztekerne ondere enn oss?*

forstått riktig - Pizarro, Cortez og de andre var neppe større dyds-mønstre enn aztekerne.) Indianerne torturerte gjerne sine fanger, og hadde visstnok en oppfatning om at dette var en måte å prøve deres mot og styrke på. Kannibalene trodde at hvis de spiste sine fiender, ville de ta opp i seg deres mot. Gir det mening å si at dette var ondskap?

Andre eksempel: Det har hendt at mennesker som lider av schizofreni, hører stemmer som befaler dem å gjøre forferdelige ting, og at de adlyder. Er deres handlinger sinnsykt motivert, som det heter i strafferetten, er vi ikke tilbøyelige til å kalle dem ondskap. Vi kaller det i stedet sykdom.

GALT Å BEHAGE GUDENE?

De to eksempler viser at betegnelsen ondskap ikke brukes om alle grusomme handlinger som utvilsomt har forferdelige konsekvenser. Når vi karakteriserer en handling som ondskap mener vi at den handlende burde handlet annerledes.

Men for alt vi vet, lå det overhodet ikke innenfor aztekernes forestillingsverden å tenke at det var galt å behage gudene på denne måten. Tvert om kan det virke som det i *deres* forestillingsverden var ubetinget ondskap *ikke* å ofre de unge kvinnene til gudene. Og når vi ikke synes at vi meningsfullt kan betegne den schizofrenes handling som ondskap, skyldes det også at det ikke lå innenfor den schizofrenes forestillingsverden å tenke at det var galt å gjøre det som stemmene hun hørte, befalte.

Det ligger altså i selve begrepet ondskap, - i det minste det moderne begrep som nettopp sonder mellom naturkatastrofer som jordskjelvet i Lisboa og menneskelig råskap og brutalitet som Auschwitz - at den som begår ondskaper, kunne valgt annerledes. Den onde kunne fulgt den moralske lov, som forbyr å handle nettopp slik, men gjør det ikke.

Derfor forferdes vi mer av råskapen til nazistene enn til

japanerne under annen verdenskrig. For tyskerne stod oss mye nærmere, og vi trodde derfor at den moralske lov, som forbyr oss å gjøre slikt, ville være motiverende også for dem. Det er ikke bare en klisjé å si at det fremstår som langt vanskeligere å forstå at et folk som har frembragt skikkelser som Goethe, Beethoven, Kant, og Heine også kunne begå slike uhyrligheter.

Dette synet på ondskap er ikke uproblematisk. (Er det helt sikkert at ingen hos aztekerne syntes ofringen var etisk forkastelig?). Men jeg tror det er en kjerne av noe vesentlig i det: Å karakterisere en handling som ondskap forutsetter i en eller annen forstand at den ondt handlende kunne og burde hatt en moralsk bevissthet om sin handling. I en eller annen forstand mener vi altså at den onde visste, eller burde ha visst, at dette var galt. Og vi mener også noe mer: At denne kunnskapen også burde ha motivert henne til ikke å gjøre det hun gjorde.

AUSCHWITZ - EN NATURKATASTROFE?

Hvis dette er riktig, betyr det at enhver teori som forsøker å forklare ondskapens opprinnelse naturvitenskapelig, vil - om den lykkes - i en viktig forstand i stedet paradoksalt fjerne fenomenet det gir seg ut for å forklare. For å forklare et fenomen naturvitenskapelig, er å forsøke å plassere det inn i et nett av naturlover. Når dette nettet er tilstrekkelig godt utviklet, vil det entydig determinere når fenomenet oppstår. Gitt disse betingelsene måtte fenomenet ha inntruffet.

Når vi varmer opp vann til 100 grader C, må det begynne å koke. Når vi slipper et legeme, må det falle mot jorden, osv. Vannet koker ikke fordi det velger å gjøre det. Legemet bestemmer seg ikke for å bevege seg mot bakken når det slippes. Her gir det ganske enkelt ingen mening overhodet å bruke moralske betegnelser som god eller ond om det som skjer.

En fullstendig utviklet naturvitenskapelig forklaring på ondskap vil derfor omgjøre den fra valgt handling til inntruffet hendelse. Den vil gjøre Auschwitz om til Lisboa - overgrep til naturkatastrofe.

HVA SOM KAN SKAPE ONDSKAP

Evolusjonspsykologien er kanskje mest spennende om den ikke forstås som et forsøk på å gi en fullstendig naturvitenskapelig forklaring på våre handlingers opphav, deriblant de onde. Evolusjonspsykologien forklarer i høyden hvilke krefter og impulser som kan skape ondskap i mennesker, om de ikke velger å forholde seg til dem på en måte som kan aksepteres.

Vi begynte med den kristne myten om ondskapens opphav: Den skyldtes at mennesket spiste en forbudt frukt som het kunnskap. Vi kunne like gjerne si at myten sier at ondskap kom inn i verden da mennesket fikk bevissthet.

I ett perspektiv er en slik myte en uhyrlighet. Den karakteriserer menneskets bevissthet som selve årsaken til ondskap. Mennesket burde ikke

*Skulle vi latt det være?
Burde vi forblitt blinde og
bevisstløse?*

seg evolusjonpsykologisk eller på annen måte. ●

latt seg friste til å åpne øynene, til å begynne å se og forstå, for da ble det selv ondt. Mennesket burde i stedet ha valgt å lukke øynene, og forbli blindt og bevisstløst. Som rettesnor for handling er ikke dette helt å anbefale.

Men i et annet perspektiv utsier myten likevel noe viktig: Før mennesket fikk bevissthet, gir det ingen mening å beskrive det som handlende. Og først da mennesket ble handlende fikk det mulighet til å velge - mellom det gode, og det onde.

Mennesket er et dyr som gjerne vil forstå. Vi er skapt slik av evolusjonen. Da evolusjonen ga oss bevissthet, fikk vi også vår menneskelighet. At mennesket noen ganger velger det onde, ser vi. Men *hvorfor* vi velger det, lar seg ikke forklare naturvitenskapelig. Det være

Halvor Eifring

Karma og ondskap

Ondskap skaper dårlig karma.
Dårlig karma skaper lidelse.
Er vi selv skyld i vår lidelse?

En kvinne i slutten av 30-årene ser seg i speilet. Hun har en blåveis på høyre øye og flere andre hovne blåmerker i ansiktet som vitner om røff behandling.

“Jeg skylder deg det vel fra et tidligere liv,” sier hun tomt ut i luften, uten at adressaten, hennes alkoholiserte og voldelige mann, kan høre det.

Scenen er fra en av de mange såpeoperaer som vises på taiwansk fjernsyn hver eneste dag. Kvinnen forklarer sin egen lidelse med en nesten tre tusen år gammel indisk tanke om karma og gjenfødelse. Hennes lidelse i dette liv er en frukt av noe hun har sådd i et tidligere liv.

For henne - og for milliarder av mennesker i store deler av Asia - er denne tanken uttrykk for folkelig religiøsitet og et forsøk på å forklare og forsones seg med hverdagslivets lidelser. Enkelt sagt inngår mannens vold i to regnestykker samtidig. For seg selv skaper han dårlig karma, som vil få negative konsekvenser for ham senere, enten i dette livet eller i senere liv. For henne, derimot, kan det være at mannens vold nettopp gir en mulighet til å sone for ugjerninger hun har begått i tidligere liv.

Men tanken om karma og gjenfødelse tilhører ikke bare hverdagslivet. Den er vokst frem i kontemplative miljøer, blant personer og grupper som har vendt hverdagslivet ryggen for å søke åndelig frigjøring. All handling etterlater karmiske spor. Slike spor binder mennesket til den fenomenelle verden, og de skaper derfor lidelse. Hva som skal til for å frigjøre seg, er det ulike oppfatninger av, men mange ser meditasjon, yoga, renere livsstil og filosofisk fordypelse som en hjelp til å gi slipp på noe av det som binder.

I en kontemplativ sammenheng dreier altså ikke karma seg bare om belønning og straff i vanlig forstand. "Straffen" består først og fremst i de bindingene vi selv skaper gjennom egne destruktive handlinger, mens "belønningen" består i den frigjøring vi selv måtte være i stand til å avstedkomme.

EN KJEDE AV GJENFØDELSER

Felles for både folkelig og kontemplativ karma-tenkning er den oppfatning at våre liv inngår i en uendelig lang kjede av gjenfødelser. Noen ganger gjenfødes vi kanskje som dyr, andre ganger som mennesker. Vi kan også gjenfødes som guder eller demoner av ulike slag, og noen religiøse retninger mener til og med vi kan gjenfødes som planter eller livløse objekter. En person hevdet å huske all smerten han ble påført den gang han ble gjenfødt som ambolt og til stadighet ble utsatt for hammerslag!

Hvilket karma vi bærer med oss fra tidligere liv, avgjør om vi gjenfødes som dyr eller menneske, demon eller gud. De gangene vi er så heldige å gjenfødes som menneske, er det også vårt karma som avgjør om vi blir velskapt eller krøpling, konge eller slave og ikke minst mann eller kvinne. Hva vi støter på av lykke og lidelse, er også i stor grad et produkt av vårt karma. Vi høster som vi en gang har sådd, på samme måte som kvinnen i den taiwanske såpeoperaen.

EN UTBREDT TANKE

Tanken om karma preger livsoppfatningen til store deler av jordens befolkning. Selv på våre breddegrader er den i ferd med å vinne innpass, og ikke bare blant innvandrere.

Idéer knyttet til karma og gjenfødelse vokste frem i India over et halvt årtusen før vår tidsregning. De ligger til grunn for en rekke ulike religiøse og filosofiske retninger, især hinduismen, jainismen og buddhismen. Karma-tenkningen preger i dag store deler av det asiatiske kontinent fra India i vest til Japan i øst og fra Singapore i sør (helt nede ved Ekvator) til Mongolia i nord.

Lignende tanker har gjennom historien også preget europeiske samfunn. I det gamle Hellas mente både Pythagoras og orfikerne at vi kunne gjenfødelse som dyr, mennesker og kanskje planter, og at åndelig selvkultivering til slutt kunne gjøre oss i stand til å bli ett med noe hellig og derved frigjøre oss fra syklusen av gjenfødelse. Mer eller mindre det samme gjelder en rekke kristne og gnostiske tradisjoner. Selv i dag, etter tusen års innflytelse fra en kirke som tar avstand fra reinkarnasjon, sier omlag en fjerdedel av alle nordmenn at de tror på sjelevandring. Ordet "karma" er de senere år blitt en del av norsk ordforråd (skjønt det er interessant å se at *Bokmålsordlista* fra 1992 ennå ikke har klart å bestemme seg for hvilket kjønn ordet har, og nøyer seg med å oppgi at det er et substantiv!). En kvinnelig spaltist i *Aftenposten* skriver, riktignok ironisk, om en tigger i Oslos gater som må ha hatt dårlig karma fordi hun ikke var i humør til å gi ham penger den dagen.

Mange av de holdninger som ligger i karma-tenkningen, er kanskje heller ikke så fremmede for oss som de først kan virke. I bunn og grunn handler det om hvordan vi forholder oss til sider ved livet vi i utgangspunktet ikke selv er herre over, det vi kunne kalle vår skjebne: de gener vi er født med, den familie og tidsepoke vi er født inn i, tilfældigheter vi møter på livets vei, sykdom og død.

Også i vår del av verden er mange opptatt av å finne forklaringer på det som tilstøter oss av ondskap og lidelse. Når ting går oss imot, sier vi av og til at det ikke var "meningen" det skulle gå bedre nå. Det "lå i kortene". Mange

"Jeg skylder deg det vel fra et tidligere liv," sier hun tomt ut i luften, uten at adressaten, hennes alkoholisererte og voldelige mann, kan høre det.

Jeg forklarer den lidelse jeg blir utsatt for med en nesten tre tusen år gammel indisk tanke om karma og gjenfødelse. Min lidelse i dette liv er en frukt av noe jeg har sådd i et tidligere liv.

Og hvem av disse blir du i ditt neste liv?

av oss har også idéer om at motstand og lidelse er noe vi må gjennom for å komme videre som mennesker, at slike "prøvelser" er "gaver" som gir oss muligheter vi ellers ville gått glipp av. Skrittet er selvfølgelig langt fra slike utsagn til et verdensbilde som omfatter karma, gjenfødelse og frigjøring fra livshjulet. Kanskje er likevel avstanden mindre enn vi først kunne tro.

TRØST OG FORSONING

For den forslåtte kvinnen i den taiwanske såpeoperaen fungerer karma-tenkning som en slags trøst, en hjelp til å forsones seg med det som er vondt. Tanken om karma gir en slags mening til tilsynelatende meningsløs ondskap og lidelse. Alt har sin årsak, om ikke i dette liv, så i et tidligere. I dette liv har ikke den forslåtte kvinnen gjort noe som skulle tilsi en så ublid skjebne. Hennes lidelse virker urettferdig. Men hvem vet hvordan hun har oppført seg i tidligere liv? Kanskje er den viktigste meningen med hennes nåværende liv å sone en skyld overfor et menneske hun en gang har forbrutt seg mot?

Det kan synes som en tarvelig trøst å få høre at man selv er medskyldig i egen lidelse. For mange bidrar det likevel til å gjøre lidelsen mer forståelig og mindre avspaltet og fremmedgjort. Det kan gjøre det lettere å avfinne seg med sin skjebne.

Det kan selvfølgelig diskuteres om slik trøst og forsoning er bra eller ei. Bli en kvinne værende i et voldelig ekteskap bare fordi hun føler seg medskyldig, er det utvilsomt et problem. Men karma-tenkning behøver ikke føre til passiv godtagelse. Iallfall i moderne tid kan en skilsmisse godt ses som et uttrykk for at man har gjort seg ferdig med de karmiske bånd som lå bak lidelsen.

I Asia er det naturligvis ikke bare i fjernsynsserier karma spiller en rolle, men også i hverdagens virkelighet. En mor i Hongkong var fortvilet fordi hennes datter hadde funnet en kjæreste hun hadde vondt for å akseptere. Hun forsøkte å overtale datteren til å bryte ut av forholdet, men til ingen nytte. Først da hun kom i tanker om at datteren kanskje hadde en gjeld fra tidligere liv hun måtte betale tilbake på denne måten, slo hun seg til ro. Slik fant den fortvilede moren en slags fortrøstelse, og datteren fikk siden være i fred for hennes innblanding.

Vesterlendinger tror ofte at karma-tenkning stimulerer passivitet, men det behøver ikke være tilfelle. I ens karma ligger det ting man skal arbeide med og gi rom for innenfor sitt liv. Å gjøre det bringer en videre. Å la være forringer

ens karma. Selve ordet karma betyr "handling", og den delen av jorden der karma-tenkningen er utbredt, omfatter noen av verdens mest dynamiske og kreative samfunn.

EIE SITT LIV

Karma dreier seg ikke bare om trøst, men om å ta livet innover seg. Stilt overfor en ublid skjebne er fristelsen stor til å synke hen i bitterhet over det som er påført en utenfra. Det vil neppe være vanskelig for den taiwanske kvinnen å fremstå som offer. I en viss forstand er det jo nettopp det hun er. Men det er ikke gitt at offerrollen hjelper henne - eller oss - til å komme videre med eget liv. Kanskje kan karma-tenkningen få henne til å ta sin egen livshistorie i besittelse - og dermed begynne å forandre dens videre gang. Hun blir på et vis tvunget til å ta ansvar for alle sider ved eget liv. Litt forenklet kan vi si at karma-tenkningen visker ut forskjellen mellom det vi selv har valgt, og det som tilsynelatende bare skjer med oss. Vi er ansvarlige uansett.

Tanken om karma gjør altså to ting: På den ene siden søker den å forklare og skape mening i alt det tilsynelatende meningsløse som vederfares oss. På den annen side danner den utgangspunkt for en holdning av ansvarlighet i forhold til alle sider ved eget liv. Og man kan selvfølgelig godt sympatisere med holdningen uten å tro på forklaringen.

Moderne psykologisk forståelse av det ubevisste søker i en del sammenhenger å skape noe av den samme ansvarlighet. For i en del tilfeller kan man uten å forstå det selv ha vært med å skape sin skjebne. Noen kan for eksempel hevde at voldsofre som den taiwanske kvinnen selv har noe av ansvaret for sin ublide skjebne, ikke fordi de bærer på skyld fra tidligere liv, men fordi de av ubevisste psykologiske grunner oppsøker voldelige menn. Skal de forandre sin skjebne, er de først nødt til og ta inn over seg sin del av ansvaret.

Men karma-tenkningens ansvarliggjøring stopper ikke der. Den gjør oss også ansvarlige for ting vi på ingen måte kan sies å ha skyld i i dette liv. Det kan kanskje virke greitt når en kinesisk buddhistmunk i sin preken tidlig en søndag morgen forteller tilhørerne at folk som er født med fysiske handikap, i virkeligheten får smake fruktene av onde handlinger i tidligere liv. Sliter ikke de handikappede nok om de ikke også skal få høre at de er skyld i egen lidelse? Det er lett å forestille seg at en slik tanke kan stimulere til forakt og selvforakt. Men kan det også tenkes at en slik bruk av

Eller hvem av disse blir du i ditt neste liv?

karma-tanken - vel å merke i kombinasjon med verdier om medfølelse og sympati - kan hjelpe den enkelte til å eie sitt eget liv istedenfor å bli bitter for det som er resultatet av en tilsynelatende blind og urettferdig natur? Svaret er ikke gitt og kan sikkert variere fra situasjon til situasjon.

Den omfattende ansvarliggjøringen er en viktig del av den kontemplative tradisjon. For å frigjøre seg fra egne bindinger er ikke det viktigste om bindingen skyldes egne handlinger eller utenforliggende årsaker. I eksistensiell forstand er det uansett en selv som opprettholder bindingen. Dette ansvaret må man ta inn over seg før man kan gi slipp.

BELØNNING OG STRAFF

Tanken om at man høster som man har sådd, fungerer også som en påminnelse om at egne handlinger i nåtid vil få konsekvenser i fremtid. I folkelig tale betyr det at gode gjerninger belønnes, mens onde handlinger straffes. Den alkoholisererte og voldelige mannen i den taiwanske såpeoperaen har neppe noe godt i vente.

Belønningen eller straffen behøver ikke komme i dette liv. At Stalin levde sitt liv uten noen gang å måtte stå til rette for sine onde handlinger, er ikke et problem i denne tankegangen. Straffen kan komme i neste liv, eller neste der igjen. Det er mange millioner inkarnasjoner å ta av.

I funksjon kan dette minne om kristne forestillinger om himmel og helvete, der rett tro og gode gjerninger leder til himmelen, mens det motsatte fører en til helvete. Det lønner seg å være snill.

Forestillinger om himmel og helvete er også ofte en del av karma-tankningen. Buddhismen har for eksempel ikke mindre enn 18 helveter hvor man risikerer å bli gjenfødt som "sultent spøkelse" eller ulike demoniske vesener. Man kan også gjenfødes som gudevesen i en av flere himler.

Men i motsetning til kristendommen fungerer ikke karma-tankningens himler og helveter som endestasjoner, bare som mellomstasjoner på veien gjennom livshjulet. Et sultent spøkelse må lide for sin egen grådighet i tidligere liv, men det er ikke snakk om evig pine, bare om en soning som gjør det mulig å legge grådigheten bak seg. Og selv om det er gildt å bli gjenfødt som gud, er det ulemper med det også, for guder har det så godt at de glemmer å søke mot frigjøring, og sånn sett er de ikke stort bedre enn dyr og demoner. Menneskelivet står i en særstilling.

I tillegg til almenne oppfordringer om å være snill og moralsk defineres ofte gode gjerninger i forhold til mer spesifikke religiøse idéer. I mange asiatiske samfunn kan for eksempel gode gjerninger omfatte det å spise vegetarisk i en periode (eller resten av livet) og å kjøpe (levende) fisk og fugl på kjøttmarkedet og slippe dem tilbake til et fritt liv. Gode gjerninger kan også defineres i forhold til religiøse institusjoner. For eksempel kan de omfatte det å skrive av hellige skrifter, å besørge utgivelse av hellige bøker og å gi økonomisk støtte til templer eller tiggermunker. På oss kan kanskje dette virke som et smart, nesten kynisk trekk fra de religiøse samfunns side. Man kjøper seg til frelse omtrent slik man gjorde med avlat i den katolske kirke i senmiddelalderen. Men det å gi penger til noe man

oppfatter som en god sak, kan også være en del av en kontemplativ orientering. Dette er bare en av flere måter karma-tenkningen bringer en kontemplativ impuls inn i et hverdagsliv som ligger minst like langt unna kontemplativ stillhet som vår hjemlige hverdag.

KARMISK KJÆRLIGHET

Karma-tenkningens forklaringsverdi er ikke begrenset til ondskap og lidelse. Kjærlighetens mysterium er omspunnet av karma-forestillinger. Nå må man ikke til Østen for å finne forestillinger om magiske møter mellom mann og kvinne. "Vi to var ment for hverandre" er like mye en vestlig tanke. Men begrepet om karma kan gi ekstra påfyll til slike forestillinger.

På overflaten kan det synes tilfeldig at du møter akkurat de menneskene du møter gjennom et langt liv. Du befinner deg tilfeldigvis på et sted (der du kanskje ikke egentlig hadde tenkt å befinne deg) akkurat i det øyeblikk en annen person tilfeldigvis befinner seg på samme sted (der vedkommende kanskje heller ikke egentlig hadde tenkt å befinne seg), og så møtes dere - tilfeldig. Ifølge karma-tenkningen er ikke slikt tilfeldig. Dere møtes fordi dere hadde noe å si hverandre. Kanskje hadde dere noe uoppgjort fra tidligere liv. Slike tanker kan berøre både vennskap og kjærlighet, men selvfølgelig ikke minst det siste.

Egentlig er det litt paradoksalt. Kjærlighet og forelskelse er på mange måter et paradeeksempel på den karmiske binding som de kontemplative miljøer søker å fri seg fra. I teorien skulle derfor slike karmiske møter ha noe negativt ved seg. I praksis bidrar karma-tenkningen heller til å intensivere magien og romantikken.

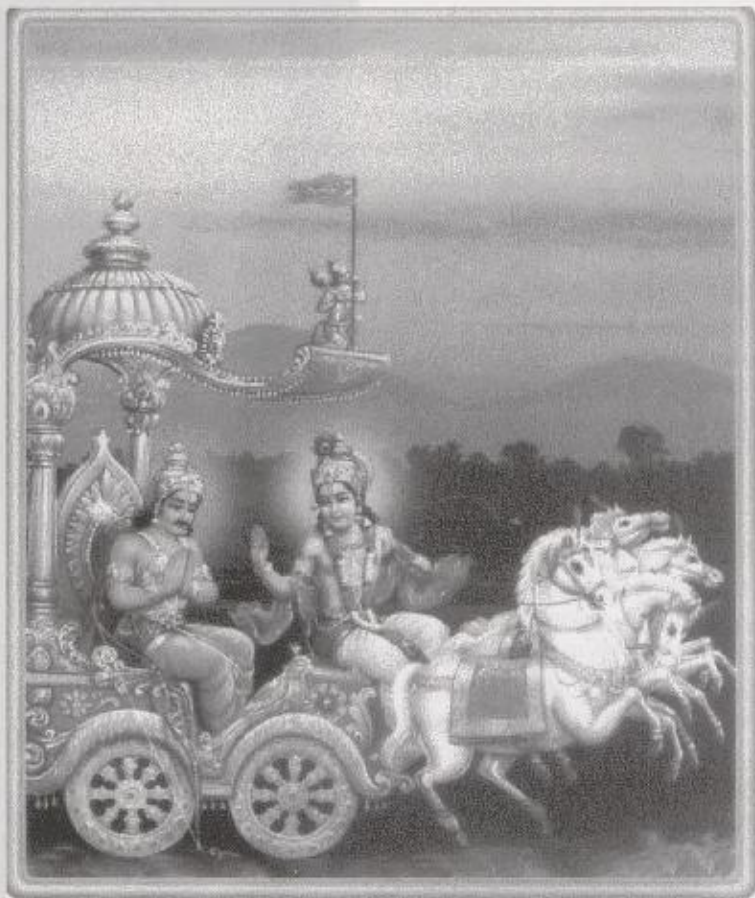
Kanskje er det ingen motsetning. Den forslåtte kvinnen i den taiwanske såpeoperaen hadde sikkert vært igjennom både magiske møter og forheksende romantikk før hennes mann begynte å slå henne i fylla.

DIN EGEN SKJEBNES SMED

Innebærer karma-tenkningen determinisme? Spørsmålet kom ikke for alvor opp før møtet med vestlig tenkning, der "frihet" er en sentral verdi. Et vanlig svar er at vårt karma plasserer oss der vi er, men bestemmer ikke hvordan vi skal forholde oss til de situasjonene vi befinner oss i. Det er som et slag bridge. Kortene er utdelt, og reglene er gitt, men det er i høy grad egen evne, vilje og kreativitet som avgjør hvordan spillet ender.

Hvilket karma gjorde Stalin til Stalin? Og hva slags karma pådro han seg etter et langt livsløp som diktator? Straffen kan komme i neste liv, eller neste der igjen. Det er mange millioner inkarnasjoner å ta av.

En av de mest kjente scener fra indisk litteratur beskriver hvordan Krishna overtaler Arjuna til å fullføre krigen mot sine slektninger. Tanken er at selv om hans kropp og hans følelser tar del i den karmiske virkelighet, kan det vi kunne kalle hans ånd overskride denne virkelighet og derved unngå å bli gjenstand for karmiske spor.

Man kan godt se karma-tenkningen som en slags skjebnetro, men "du" (hvis dette pronomenet kan brukes på tvers av ulike liv) er din egen skjebnes smed. Hvis frihet defineres som selvbestemmelse, er ifølge karma-tenkningen alle fri, siden det er du selv som har brakt deg der du er.

Karma-tenkningen er imidlertid forbundet med helt andre frihetsidealer. Frihet består i å løsne på egne bånd til den fenomenelle verden, slik at man i stadig større grad kan virkeliggjøre noe av det som ligger bortenfor den fenomenelle verden, hinsides livshjulet.

DEFINISJON AV ONDSKAP

Er det mulig å definere ondskap på bakgrunn av karma-tenkning? La oss prøve oss med følgende definisjon:

En handling som øker den karmiske binding, er ond, mens en handling som reduserer den karmiske binding, er god.

Det sier seg selv at en slik definisjon er full av problemer. Ikke minst er regnestykket vanskelig. Nesten alle tradisjoner anerkjenner at man av og til må utføre handlinger som skaper karmisk binding, fordi det å la være indirekte ville skape enda større binding. I det små kan man tenke seg at stress og aggressivitet kan være bra selv om det skaper binding, fordi det gjør det mulig å virkeliggjøre mål som på lang sikt bidrar til frigjøring. I en større sammenheng kan man argumentere for at krig kan være det beste av to onder. Under annen verdenskrig kan man hevde at det ville skapt større karmisk skyld å la være å forsvare seg mot Hitler enn å gå til krig mot hans regime. Tilsvarende kan muligens argumenteres i forhold til for eksempel Irak i dag. Mange karma-orienterte tradisjoner er konsekvente forkjempere for ikke-vold og pasifisme, men det gjelder ikke alle.

BARE EN GRADSFORSKJELL?

Definisjonen over støter an mot en annen side ved vår oppfatning av ondskap. Den gjør forskjellen mellom hverdagens trivielle mas og den mest utspekulerte form for masseutryddelse til en gradsforskjell. Kanskje er det en viss realisme i det, men vanligvis tenker vi på ondskap som noe kvalitativt annerledes enn det lille minimum av vold man utøver når man øver press mot seg selv eller andre i hverdagen.

Et annet problem med definisjonen over, er at den kan virke overdrevent fokusert på enkeltindividet. Slik den er formulert, kan den oppfattes å stimulere folk til å utøve gode handlinger og unngå onde handlinger for sin egen skyld, mens mange vil hevde at forskjellen på godhet og ondskap nettopp ligger i evnen til å leve seg inn i andre og å kunne legge egne behov til side når det er nødvendig. Spørsmålet er om det egentlig er noen motsetning mellom de to. Vil ikke handlinger som er utført uten innlevelse overfor andres behov, øke ens karmiske binding?

Enkelte trosretninger, som for eksempel mahayana-buddhismen, har valgt å opphøye medlevelse til den høyeste verdi. Innenfor denne retningen er idealet en bodhisattva, som har frigjort seg fra all karmisk binding, men likevel velger å bli gjenfødt for å hjelpe andre mennesker til frigjøring.

BRENNE OPP KARMISKE RESTER

Men finnes det i det hele tatt handlinger som ikke etterlater karmiske spor? Tradisjonen synes å si både ja og nei. På den ene side sier den at handling er karma, og at handling skaper og vedlikeholder binding. På den annen side sier den at visse typer handling, særlig de som inngår i den åndelige selvkultivering, kan hjelpe til å "brenne opp" karmiske rester.

Det finnes også en tradisjon for at den som har kommet langt i sin frigjøring, kan handle uten å skape slike rester. En av de mest kjente scener fra indisk litteratur beskriver hvordan Krishna overtaler Arjuna til å fullføre krigen mot sine slektninger. Tanken er at selv om hans kropp og hans følelser tar del i den karmiske virkelighet, kan det vi kunne kalle hans ånd overskride denne virkelighet og derved unngå å bli gjenstand for karmiske spor. For at det skal skje, må ens handlinger springe ut av det som kalles "ren" motivasjon, der ens egne selviske behov ikke får fordreie ens dømmekraft.

Det er kanskje fremdeles noen inkarnasjoner igjen før den forslåtte damen, hennes voldelige mann og vi andre dødelige har nådd idealet om karmaløs handling. Men som vi vet, er ikke idealer til for å nås, bare for å stimulere til et bedre liv. Det gjelder både i øst og i vest. ●

■ ACEM
GRUPPEPSYKOLOGI

livsløst

lørdag 24. mai. - søndag 1. juni 2003

Acem kommunikasjonskurs

utvikler

emosjonell kompetanse
konfliktmestring
samspill og samarbeid
selvinnsikt
empati
ledelse

arrangeres en
gang i året
- i mai/juni
acem.no
23118700

Jon Høyland

Løgneren - kan vi avsløre den?

Det er stort sett bred enighet om at det er galt å lyve, og likevel inngår løgner som en normal del av den sosiale interaksjon. Gjesten roser vertinnens middag mer enn den fortjener, og vertinnen takker begeistret for den heslige lille gaven som gjesten brakte med seg. Folk ønsker ikke at deres egne løgner skal bli avslørt, men vil gjerne avsløre andres.

Noen ganger kan det kanskje være hensiktsmessig at løgner ikke blir gjennomskuet. I eksemplet over kan gjesten og vertinnen ha gjensidig glede av å opprettholde sine illusjoner, men varige relasjoner som bygger på slike løgnkonvensjoner blir lite tilfredsstillende. Selgeren som er uredelig i omtalen av sine produkter kan gjøre noen raske salg, men vil på lengre sikt tape troverdighet.

Løgn kan av og til ha store konsekvenser. Hitler løy da han i 1938 lovet den britiske statsminister Neville Chamberlain at han ikke skulle angripe Tsjekkoslovakia på betingelse av at Tsjekkoslovakia ikke mobiliserte. Hitler hadde til hensikt å angripe, men trengte mer tid til klargjøring av hæren. Løgneren ble ikke gjennomskuet av Chamberlain, som tvert om forsikret parlamentet om at han var overbevist om at Hitler ikke prøvde å bedra ham.

hvorfor lyver vi?

Vi lærer tidlig å lyve.

Uttrykket "Av barn (og fulle folk) skal du høre sannheten", er mildt sagt et av våre svakere ordtak. Ferske atferdsstudier viser barn ned til tre år, som engasjert roser den presangen det mottar fra bestemor, selv om barnet ikke liker presangen. Barn blir ofte oppfordret av sine foreldre til å fortelle slike løgner, og de noterer seg raskt at foreldrene lyver tilsvarende.

Barn lærer også tidlig at de kan unngå straff ved å lyve. En gruppe barn, som alle var under tre år gamle, ble satt i et rom og instruert om ikke å snu seg og se på et leketøy som ble montert bak dem. De ble filmet uten å vite det. 90 % av barna kikket, men bare 38 % innrømmet å ha gjort det.

Nye forsøk viste at eldre barn løy enda mer. Ingen i en gruppe barn på over fem år innrømmet å ha kikket.

Men voksne lyver også. Undersøkelser blant amerikanske studenter, hvor deltakerne fortløpende har notert alle løgner i løpet av en uke, viser et gjennomsnitt på to løgner pr. dag, eller én løgn for hver fjerde samtale. Studentene løy mest for sine kjærester og for sine mødre. De løy for kjærestene først og fremst for å presentere seg som bedre enn de var, og for mødrene blant annet for å sikre tilstrekkelige tilskudd hjemmefra. Et annet viktig motiv for å lyve var å unngå kritikk eller annet ubehag.

HVA ER EN LØGN?

Det er foreslått mange definisjoner av løgn og bedrag. Et brukbart utgangspunkt er trolig at en løgn er et utsagn som tar sikte på å skape en forestilling hos en mottaker som avsenderen antar er usann. Den som lyver, må altså være klar over at han ikke forteller sannheten. Barna i Bjugn, som fortalte om rituelle seksuelle handlinger begått av flere menn, løy ikke, fordi de ikke var klar over at de ikke fortalte sannheten. Sarkastiske utsagn er heller ikke løgn, fordi det er meningen at utsagnet skal skape en annen forestilling hos mottakeren enn den som følger av ordlyden. Det samme gjelder bruk av såkalt paradoksal intensjon, hvor man for eksempel til et overtrøtt og trassig barn som ikke vil legge seg, sier at det ikke får lov til å legge seg før om en time.

Det kan være avklarende å skille mellom tre typer løgn:

Nå, likte du egentlig presangen fra bestemor?

Kilde for opplysningene og de fleste henvisningene til undersøkelser m.v. i denne artikkelen, er boken *Detecting Lies and Deceit*. Det er en oversikt over den senere tids forskning på løgn og løgnatferd av Aldert Vrij ved Universitetet i Portsmouth.

Blank løgn, overdrivelser og subtil løgn.

President Clinton, som har gitt viktige bidrag til løgnforskningen, fortalte en blank løgn da han i sitt vitneprov i Paula Jones saken sa at han ikke husket om han noen gang hadde vært alene med Monica Lewinsky i det ovale rommet. Han fortalte derimot en subtil løgn da han erklærte for det amerikanske folk at han "...did not have sexual relations with that woman, Miss Lewinsky". Løgneren var subtil fordi han visste at utsagnet var egnet til å gi en forestilling om at det ikke hadde hendt noe av seksuell karakter mellom ham og Monica Lewinsky, samtidig som han "mente" at han ikke hadde hatt samleie med henne.

LØGN OG KROPPSSPRÅK

Man kan lyve med munnen, sier Nietzsche, men med den ledsagende grimase vil man likevel fortelle sannheten. Det er en alminnelig og rotfestet oppfatning at det er vanskelig å lyve uten at kroppsspråket avslører løgneren. De antatt typiske kriterier for løgn er det flakkende blikk, pauser og feil under fremførelse, endret stemmeleie, bevegelse av armer og ben, m.v.

Nyere forskning viser at ikke er mulig å påvise noen typisk løgnatferd. Pinokkios nese finnes ikke, sier Aldert Vrij. Folk viser ulik ikke verbal atferd når de lyver, og samme person kan vise forskjellig ikke verbal atferd avhengig av situasjonen når han lyver.

Det flakkende blikk er kanskje av de fleste ansett som det klareste tegn på løgn. Det vet imidlertid også den potensielle løgner, og han vil innrette sin atferd etter det. For eksempel kan en dommer ikke sjelden oppleve vitner som under en mindre tillitvekkende del av forklaringen, fester blikket stivt på dommeren og ikke viker før forklaringen er kommet over på tryggere emner. Undersøkelser viser en viss sammenheng mellom unngåelse av øyekontakt og løgn, men da slik at noen har mer øyekontakt når de lyver, og noen har mindre. Det er også funnet eksempler på at samme individ har vekselvis mer og mindre øyekontakt når han lyver enn når han snakker sant.

FLERE PAUSER

Selv om det ikke finnes noen typisk løgnatferd, er det påvist at visse typer atferd forekommer oftere i tilknytning til en løgn enn ellers. Det gjelder særlig forhøyet stemmeleie, reduserte arm- og benbevegelser, og raske mikrouttrykk i ansiktet. Omstendighetene omkring løgneren vil også ha betydning for hvilke typer atferd som kan gå igjen. Dersom for eksempel løgneren på stedet må produsere en

President Bill Clinton har gitt viktige bidrag til løgnforskningen: "I did not have sexual relations with that woman, Miss Lewinsky".

Derimot er det ikke helt pent å sette Pinokkios nese på hans visepresident Al Gore. Pinokkios nese finnes ikke. Det er ikke mulig å påvise noen typisk løgnatferd.

Tror du politifolk er spesielt gode til å avsløre løgn? Det er de neppe.

Tror du innsatte i fengsler er bedre enn politifolk til å forstå når noen lyver? Det er de. Trolig fordi det er en del av deres miljøtilpasning.

Tror du at kvinner er flinkere enn menn til å avsløre løgner?

komplisert historie, vil det lettere oppstå en økning i antall pauser, flere feilsnakkelse og et langsommere tempo.

ERFARING HJELPER IKKE

Forskningen omkring løgnatferd er foreløpig ikke alminnelig kjent, og de gamle oppfatninger om den typiske løgnatferd sitter nokså fast også hos profesjonelle løgn-avslørere. Undersøkelser har vist at tollere, politifolk, psykiatere og studenter er omtrent like dårlige til å skille mellom løgn og sannhet. Hver av gruppene treffer i gjennomsnitt riktig i litt over 50 % av tilfellene, altså rundt sjanse.

Det kan se ut til at profesjonsutøvere med mye erfaring har heller litt svakere resultater enn kolleger med mindre erfaring. Når profesjonalitet og erfaring ikke gir noen fordel, har det trolig sammenheng med at profesjonsutøverne sjelden får noen tilbakemelding som kan fortelle om deres løgnvurdering var riktig, og erfaringen gir derfor et dårlig grunnlag for læring. Den økende tillit til egne vurderinger som profesjonsutøverne likevel får er bare skadelig. Den som uberettiget tror at han kan skille mellom løgn og sannhet, vil lett ta raske avgjørelser basert på begrenset informasjon.

En undersøkelse blant fengselsinnsatte, studenter og politifolk viste at de fengselsinnsatte hadde vesentlig mer realistiske oppfatninger av sammenhengen mellom kroppsspråk og løgn enn de øvrige gruppene. Det skyldtes trolig at mange av de fengselsinnsatte kom fra en kultur hvor løgn og bedrag var en del av hverdagen, og hvor en vellykket tilpasning krevde utvikling av evnen til å forstå når noen lyver. Få politifolk har vært i en tilsvarende læresituasjon.

Undersøkelser innen forskjellige kulturer viser at kvinner er flinkere enn menn til å lese kroppsspråk. Men det gjelder kroppsspråk som uttrykker det en person ønsker å formidle. Den som lyver, forsøker å skjule det han tenker og føler, og det ser ikke ut til at kvinner er flinkere enn menn til å avsløre løgn. Ikke overraskende er kvinner som selv har oppdratt barn, flinkere til å avsløre barn som lyver enn kvinner som ikke har den erfaringen.

KRITERIER PÅ LØGN I INNHOLDET

Innholdet i et utsagn vil ofte gi litt sikrere indikasjoner på om utsagnet er løgn eller sannhet. I de klare tilfellene vil utsagnet kunne stå i strid med andre sikre opplysninger, eller falle på sin egen urimelighet. Mer interessant er det om innholdet også ellers vil kunne avsløre løgner. Vitnepsykologer har forsøkt å kartlegge om bestemte

utsagn, eller unngåelse av visse utsagn, er typisk for løgnere. Undersøkelsene viser at det på samme måte som for kroppsspråk ikke finnes noe innhold som er typisk for løgnere. Men en del innholdsmessige kriterier vil forekomme hyppigere i falske enn i sanne utsagn.

Løgnere gir for det første gjennomgående *kortere* utsagn. Det gjelder særlig hvor det er vanskelig å konstruere en holdbar historie.

For det andre er de falske utsagn ofte mer *benektende*. Det kan ha sammenheng med skyldfølelse og angst ved å være i en situasjon hvor de synes at de må lyve. President Nixon sa for eksempel "I am not a crook!" i forbindelse med Watergateskandalen, i stedet for et bekreftende "I am an honest man".

For det tredje vil løgnutsagn ofte virke *mindre plausible* for den som vet hva han skal lytte etter. Et barn som har skulket skolen og skal dikte en historie for sine foreldre om hva som skjedde der i dag, vil gjerne gi en nøytral og kjedelig rapport om hva som skjer en vanlig skoledag, men utelate personlige opplevelser som ellers ville ha vært en naturlig del av historien.

For det fjerde vil den som lyver gjerne være mer *indirekte* og gi *færre referanser til seg selv*.

President Clinton streifet innom flere av disse kriteriene da han i sitt vitneprov i Paula Jones-saken, på spørsmål om Monica Lewinsky løy da hun fortalte at hun hadde hatt et seksuelt forhold til ham siden november 1995, svarte: "It is certainly not the truth. It will not be the truth".

Undersøkelser viser at både folk flest og profesjonelle løgnavslørere som politifolk har manglende og uriktige forestillinger om sammenhengen mellom innhold og løgn. Samtidig ser det ut til at sammenhengen mellom innhold og løgn er klarere enn mellom kroppsspråk og løgn. For dem som har særlig behov for å skille løgn fra sannhet vil det derfor trolig gi best utbytte å lære teknikker for innholdsvurdering.

POLYGRAF OG INNHOLDSTESTER

Av og til er det særlig viktig å fastslå om en person lyver. Løgnforskere har derfor utviklet spesialiserte teknikker for løgnavsløring. De viktigste er polygrafen eller løgndektoren, og innholdsbaserte evalueringstester.

Polygrafen bygger på en forutsetning om at løgn ledsages av fysiologiske endringer hos løgneren. Tanken er ikke ny. I det gamle Kina lot man den som var mistenkt for å lyve, tygge rispulver som så ble spyttet ut. Dersom risen var tørr, ble personen ansett som løgner.

Polygrafen måler hudmotstand, blodtrykk, oksygenforbruk og av og til også hjerneaktivitet hos den som testes. Det viktige er å registrere endringer i fysiologisk aktivitet i tilknytning til de spørsmål som stilles. Testpersonen får som regel noen nøytrale spørsmål, noen spørsmål som er relevante for det tema testen gjelder, og noen kontrollspørsmål. Testen stiller store krav til den som utformer spørsmålene og tolker resultatet. Én fare er at testpersonen reagerer fysiologisk på relevante spørsmål, ikke fordi han har begått den handling han er mistenkt for, men fordi han er redd for å bekrefte mistanken.

Men så var det ikke stjålet noe kamera!

Nei, jeg skal ikke spørre vitnet om hun er helt sikker.

Hvem har mest troverdighet? Den ene "åpen og sprudlende med intellektuelle briller" og den andre er "tildels tverr og provoserende i sin oppførsel."

Polygrafene har vært mye kritisert og har vel i perioder vært både over- og undervurdert. I USA opplevde polygraftilhengerne et kraftig nederlag i 1986, da TV-stasjonen CBS engasjerte fire polygraффirmaer i New York. Ved ulike anledninger ble de fortalt at CBS ønsket fastslått hvem av fire ansatte ble som hadde stjålet et kostbart kamera. Hver av de fire ble etter tur utpekt for de respektive polygrafteam som den selskapet hadde størst mistanke til. Intet kamera var i virkeligheten stjålet, og de fire var bare instruert om å benekte overfor alle teamene at de hadde tatt noe kamera. Resultatet av testene var at hvert av polygrafteamene positivt fastslo som gjerningsmann den de hadde fått oppgitt som mest mistenkt.

SEKSUELLE OVERGREP

De innholdsbaserte evalueringstester er særlig utviklet for å vurdere sannheten i barns fortellinger om seksuelle overgrep. Behovet for mer sikkerhet i vurderingen er her særlig stort, fordi det ofte mangler andre bevis som kan bekrefte mistanken. Den mest kjente såkalte *Statement Validity Assessment* bygger på et intervju med den som skal evalueres, med etterfølgende registrering av kriterier for sant/usant. Poenget er her ikke først og fremst å avsløre løgn, men å skille minnet om en virkelig hendelse fra en lært historie eller en fantasi.

Den som utfører testen, vurderer hvor mange av til sammen 19 kriterier som er oppfylt i intervjuet. Det vurderes for eksempel om forklaringen har en logisk struktur og rikelig med detaljer. Det styrker forklaringen også hvis den har med detaljer som er litt uvanlige, men som passer inn i situasjonen, for eksempel at overgriperen svettet mye, hadde en tatovering osv. Misforståtte detaljer styrker også troverdigheten, for eksempel at barnet forklarer at overgriperen måtte være syk fordi han stønnet og pustet tungt. En egen kategori kriterier refererer seg til måten barnet presenterer sin forklaring på, for eksempel at barnet innrømmer at det ikke husker klart og er i tvil om deler av forklaringen, eller at barnet er selvbebreidende og unnskylder overgriperen. *Statement Validity Assessment* blir brukt regelmessig i domstolene i blant annet Tyskland og Sverige i saker om seksuelle overgrep mot barn.

Et problem med slike tester er at selv om de skiller bedre mellom sant og usant enn det en person kan gjøre bare ved å høre barnets utsagn, vil det alltid være et antall tilfeller hvor testen tar feil. Og en test utført av en

spesialist, kan lett få større tyngde enn den fortjener.

KRITERIER PÅ TROVERDIGHET

Man kan speilvende spørsmålet om det finnes en typisk løgnatferd og spørre om det finnes en atferd som bekrefter troverdighet, det at en person eller et utsagn er til å stole på.

Også her er det slik at leg og lærds forestillinger om hva atferden viser, stemmer dårlig med virkeligheten. De kriterier på troverdighet som vi mer og mindre bevisst legger inn i vurderingen av et utsagn, sier ofte lite om sannhetsgehalten i utsagnet.

En atferd som i manges bevissthet øker troverdigheten, er *forsterkningen* av et utsagn. En elev bekrefter for eksempel at han er (helt) *sikker* på at Ola gikk sist ut av klasserommet. Forsterkningen kan gjøre at vi føler oss tryggere på at utsagnet må være sant. Det er likevel flere undersøkelser som viser at slik forsterkning ikke gir økt faktisk pålitelighet. I rettsaker er det en del advokater som har for vane å spørre vitnene på viktige punkter om de nå er helt sikre. Det er en uheldig praksis. Både fordi en bekreftelse fra vitnet gir feilaktige signaler om at utsagnet er særlig troverdig, og fordi en benektelse kanskje bare skal bety et slags filosofisk forbehold om at intet er sikkert her i verden og derved avsvækker vitneprovet unødig.

Vi har vel alle en tendens til å vurdere særlig fremmede menneskers troverdighet ut fra deres *måte å fremtre* på. For eksempel er den som fremstår som sjarmerende, åpen og vennlig mer tillitvekkende enn den som fremtrer lukket og avvisende. På skolen blir de åpne og sjarmerende elevene belønnet med bedre karakter fordi læreren rett og slett har mer tro på dem. En del av forklaringen på dette er vel at vi blir velvillig stemt ovenfor den som kommer oss i møte og bekrefter oss, og som vi lettere kan identifisere oss med.

I Orderudsaken ble Kristin Kirkemo Haukeland beskrevet som "åpen og sprudlende" og kledd i "diskret, enkel drakt" med "enkle, intellektuelle briller". Saken kan gi grunn til å tro at hun ble tillagt større troverdighet enn Lars Grønnerød, som av avisene ble beskrevet som "til dels tverr og provoserende i sin oppførsel".

VÆR VELKLEDD OG SAMARBEIDSVILLIG

Aldert Vrij lot en stor gruppe politietterforskere se videoopptak av 20 studenter som løy eller ikke løy om besittelse av et par hodetelefoner. Etterforskerne var som vanlig ikke flinke til å avsløre løgnerne. De svarte rett på hvem som løy i 49% av tilfellene, hvilket iallfall ikke er bedre enn ren tipping. Ved nærmere undersøkelse viste det seg at etterforskerne hadde tillagt studenter som var velkledd, smilende, samarbeidsvillige og/eller virket trygge på seg selv, økt troverdighet. Resultatet er vel ikke så overraskende, selv om vi kanskje kunne ha ventet litt mer fantasi fra erfarne politietterforskere. De trekk etterforskerne la vekt på, er vel omtrent de samme som gjør en person til en god støvsugeragent. Så vidt jeg vet, er det ingen undersøkelser som kan bekrefte at det er noen sammenheng

mellom et utsagns faktiske troverdighet og de atferdstrekk som er nevnt.

Når et utsagn ledsages av sterke følelser, virker utsagnet ofte mer tillitvekkende. I en undersøkelse på Psykologisk institutt ved Universitetet i Oslo fikk en del testgrupper se videoopptak av en kvinnelig skuespiller som fortalte om at hun var blitt voldtatt. På ulike opptak ble historien fortalt på en nøytral måte, gråtende og lystig/fnisende. For hvert følelsesuttrykk ble det gitt henholdsvis en klar og entydig forklaring, og en forklaring som var tvetydig med hensyn til hendelsesforløp og om hun hadde gjort motstand. At den gråtende klare beretningen ble tillagt størst troverdighet, var ikke overraskende. Men det viste seg at også den gråtende tvetydige forklaringen ble vurdert som mer tillitvekkende av testgruppene enn den nøytrale klare.

Det kan være mange årsaker til heftige følelser, og det er vanskelig å påvise noen sammenheng mellom fremvisning av store følelsesutbrudd og faktisk troverdighet. En av årsakene til den opplevde økte troverdighet er trolig at vi føler empati med den gråtende og lettere gjør noe av hennes opplevelse til vår. Opplevelsen blir mer virkelig også for oss.

MOTTAKERENS INNSTILLING OG PSYKOLOGI

Vår egen innstilling når vi lytter til et utsagn har ofte betydning for vår vurdering av om utsagnet er sant. Eplehagens eier vil være forholdsvis skeptisk til fantasifulle historier om å gå i søvne fra den tenåring han har pågrepet i treet. Skepsisen skyldes ikke bare at historiene statistisk sett gir uttrykk for et usannsynlig hendelsesforløp, men også at eieren har gjort seg opp en mening om hva som har foregått og har behov for en syndebykk. Det er på forhånd skapt en beredskap for mistillit.

Ønsket om at utsagnet skal være sant, kan hindre oss i å oppdage løgnen. Foreldrene ønsker ikke at barna skal ha gjort noe galt og tror litt for villig på deres forsikringer om uskyld. President Clintons stab i Det hvite hus ble kritisert for ikke å ville innrømme at de hadde kjent til presidentens forhold til Monica Lewinsky. Stabssjefen, Erskine Bowles, sa til storjuryen: "All I can tell you is, this guy who I've worked for looked me in the eye and said he did not have sexual relationship with her. And if I didn't believe him, I couldn't stay. So I believe him."

Vår psykologi blander seg også inn i vurderingen av om en person snakker sant. En del av våre vurderinger og reaksjoner når vi lytter vil være nøytrale og adekvate svar på utsagnet og de signaler personen sender ut. Men en del

Erskine Bowles: "All I can tell you is, this guy who I've worked for looked me in the eye and said he did not have sexual relationship with her. And if I didn't believe him, I couldn't stay. So I believe him."

Idealiseringen kan av og til være like langt fra virkeligheten som den senere devaluering når partene går fra hverandre.

reaksjoner vil være helt eller delvis utløst av våre egne psykologiske begrensninger.

Vi forholder oss ikke til andre mennesker bare ut fra hva de faktisk er og gjør. Vi legger inn i den andre forventninger og forestillinger som er skapt av våre egne fantasier og behov. Den vi snakker med, kan bli idealisert eller devaluert, avhengig av den følelsesmessige kvalitet i det vi legger inn i den andre. Denne prosessen foregår ubevisst, og vi gjenkjenner normalt ikke våre fordreininger. Det er lettere å gjenkjenne dem hos andre. Vi kan se at et forelsket par har skapt sine idealiserte forestillinger av hverandre, preget av selvbilder som hver av dem har lagt inn i den andre. Idealiseringsen kan av og til være like langt fra virkeligheten som den senere devaluering når partene går fra hverandre.

Slik fordreining av virkeligheten er tydeligst i nære relasjoner, men er virksom i all kommunikasjon. Fordreiningen vil påvirke vår oppfatning av om den vi snakker med er troverdig.

De fleste vil for eksempel oppleve et utsagn som følges av gråt som særlig troverdig, jf ovenfor. Men noen mennesker har hatt opplevelser som barn som ikke har gitt tillit til emosjonell utagering, og som har gitt en beredskap som spontant utløser skepsis ved følelsesutbrudd. For dem vil gråten svekke troverdigheten av utsagnet.

Ingen av disse reaksjonene er helt ut rasjonelle i den forstand at de bygger på en nøytral og adekvat vurdering av gråtens betydning for utsagnets troverdighet. I begge tilfelle tilfeller legger lytteren sitt eget inn i den andre og lar det prege vurderingen av personen og utsagnet.

HVIS VI VIL AVSLØRE LØGNEN

Løgn er altså en del av hverdagen. Samtidig er det vanskeligere å avsløre løgn enn de fleste tror. Forestillingen om at vi enkelt kan lese av en persons kroppsspråk at han lyver er uriktig, og vi legger i stor utstrekning vekt på feil kriterier når vi vurderer om en person lyver. Som om dette ikke var nok, forveksler vi sjarm med troverdighet, og lar vår psykologi styre våre vurderinger.

Vi kan lære å bli flinkere til å avsløre løgn. Undersøkelser viser at personer som drilles i å se etter de riktige kriterier, har en klart høyere treffprosent. Vi kan også kombinere for eksempel opplæring i å se etter de riktige ikke-verbale kriterier med innholdsrelaterte teknikker, eller eventuelt undersøkelse med polygraf. Slik kombinerings hever treffprosenten ytterligere. I tillegg kan vi arbeide med å få innsikt i de psykologiske begrensninger som fordreier vår virkelighetsoppfatning og troverdighetsvurdering. Men i fraværet av en klar, typisk løgnatferd vil det alltid være godt rom for tvil. Det er dessuten begrenset hvilke ressurser som kan settes inn på å avsløre løgn i vanlig sosial interaksjon. Hvis vi i det hele tatt ønsker å avsløre løgnen. ●

Romaner om ondskap

Pär Lagerkvist: *Barabbas*

Günther Grass: *I krabbegang*

Monika Wirkkala

Pär Lagerkvist – ondskans diktare?

Ondskans diktare, finns han? De flesta av oss vill nog slippa sätta den etiketten på någon författare, det vore att alltför starkt begränsa ett författarskap, men Pär Lagerkvist undersöker sidor av livet som är mer komplexa än entydiga och "ondskan" är en sådan sida av mänskligt liv.

Pär Lagerkvist (1891-1974), en av den svenska litteraturens främste, cirklar in olika aspekter av ondskans väsen, bl a i sina tre titlar *Bödeln*, *Dvärgen* och *Barabbas*. Här skriver Lagerkvist om de destruktiva impulserna, det djuriskt okultiverade i människan – delvis under inflytande från tidsaktuella händelser, men också utifrån en mänsklig allmängiltighet som överlever tiden. Skräcken för döden, upplevelsen av första världskriget, nazismens intåg – i allt detta sökte Lagerkvist en mening.

DET MÖRKNANDE TRETTIOTALET

På 1930-talet mörknar det över världen och även i Lagerkvists författarskap. Hitler och barbariet rycker fram. 1933 kommer novellen *Bödeln*, som omarbetas till drama och får sin premiär i Bergen 1934. Boken är ett våldsamt angrepp mot nazismen, mot dyrkandet av våldet, mot åsiktsförtryck och rasföljelser, och mot rörelsens livs- och andefientlighet. Huvudpersonen är en sammansatt gestalt, som väcker skräck men också medlidande. Vi möter honom först på en medeltida krog, senare på en restaurang i trettiotalets Tyskland. Lagerkvist låter den medeltida råheten leva upp i modern tid, om än i hemskare form. *Bödeln*, som symboliserar mänsklighetens blodtörst, betraktas av medeltiden med skräckblandat intresse men hyllas i trettiotalets Tyskland. Parallellen till Hitler går förstås inte att ta miste på.

DVÄRGEN

Tidsbakgrunden är också tydlig i *Dvärgen* (1944), Lagerkvist största roman. Ont och gott, kulturbyggande och destruktion ges livfull konkretion i bilder från renässansens Italien, speglade i dvärgens jagberättelse. Dvärgen själv är en inkarnation av makt och våld och mindervärdeskänslor. Berättelsen handlar om giftmorden vid en stor bankett. För läsaren är det lätt att känna igen Hitler även i dvärgens gestalt, som finner att alla är vanskapta utom han själv.

DEN SENARE DIKTNINGEN

Efter andra världskriget dominerar produktionen av religiös problematik. Romanen *Barabbas* (1950), som gjorde Lagerkvist internationellt berömd och som också bidrog till att Svenska akademien tilldelade honom nobelpriset i litteratur 1951, är ett exempel på det. Lagerkvist återvänder här till livsaskådningsrelaterade, religiösa grundproblem, men ställer också kravet att litteraturen ska vara en skildring av värt innersta väsen. Verken är stiliserade, renodlade och förenklade. Det individuella får stå tillbaka för det enkelt stora, det för alla gemensamma. Vi möter gestalter ur myt och historia. *Barabbas* är en av dem, Herodes en annan – båda bilder av människan, med en berättelsens allmängiltighet som närmar sig mytens. Det har talats om legenden som en allmän förebild; en konkret förebild är Hesses roman *Siddharta*.

EXEMPLET BARABBAS – DEN OÖNSKADE

Boken handlar om strättrövaren *Barabbas*, den man som delar av kristenheten betraktat med avsky och som fått bära skulden till Jesu död. *Barabbas* är på ett skrämmande sätt en utvald, han som frikänts och undslupit döden, medan Jesus – en oskyldig – korsfästs i hans ställe. Detta lägger ett stigma på honom som gör att man räds honom. Av en del betraktas han till och med som Satans sändebud, den som störtat Frälsaren i döden.

Öppningsscenen är Jesu korsfästelse. *Barabbas*, som frikåts av folket, följer Jesu död och uppståndelse på avstånd. Han förundras och berörs. Ofrivilligt dras han till att följa denne mans spår, söka upp hans förtrogna, de redan frälsta. Händelserna på galgbacken väcker en förundran och attraktion till det han ser, men också förvirring och avståndstagande:

Nu stod han här uppe på galgbacken och såg på denne som hängde på det mittersta korset och kunde inte slita sina ögon från honom. Egentligen hade han inte alls velat gå med hit upp, för allting här var orent, fullt av besmittelse, och om man beträdde denna osaliga och mäktiga plats så blev säkerligen någonting av en kvar där och man kunde tvingas tillbaka dit igen och då för att aldrig lämna den mer. Skallar och ben låg kringspidda överallt och nerfallna, halvt förmultnade kors som inte kunde brukas längre men som ändå inte fördes bort, för att ingen ville röra vid någonting här. Varför stod han här? Han kände ju inte denne man, hade ingenting med honom att skaffa. Vad hade han på Golgata att göra, han som var frikänd? (s. 5-6)

Barabbas, en förhärdad våldsbrottsling, har bland annat dödat sin far *Eliahu*. *Barabbas* är frukten av *Eliahu*s förbindelse med en moabitisk kvinna, som togs till fånga och utnyttjades, och som sedan såldes till ett horhus. Henne lärde *Barabbas* aldrig känna, hon dog i det att han föddes. Om barnet *Barabbas* heter det:

Ingen visste vem barnet tillhörde, och hon skulle inte själv kunnat säga det, utan bara att hon hade förbannat det i sin kved och fött det i hat till himmel och jord och till himmelens och jordens Skapare. (s. 72)

Detta är alltså *Barabbas* utgångspunkt – oönskad, bortstött, utan tillhörighet. Hatet från far och mor lever i hans blick – ett hat till skapelsen och allt levande. Bland strättrövarna, som han lever med, är hatet gemenskapens grund. Ärrer på hans kind, som han fått under kampen med *Eliahu*, den gamle anföraren, lyser rött och visar att inte ens detta vederfarits honom – en älskande far. Oälskad kommer han till världen och oälskad lämnar han den.

Så drabbas han av nåden att frikännas. Det griper på ett avgörande sätt in i hans liv. Att någon tar hans plats på galgbacken, förvirrar och skakar om honom – det är ju han som är skyldig.

OMÄNNISKAN MÖTER MÄNNISKAN

Från och med nu finner *Barabbas* ingen ro. Som en osalig vandrar han runt, uppsöker de kristna och dras till det som kunde vara en gemenskap. Överraskar genom att bära en till döds stenad

kristen kvinna till graven där hennes döda barn ligger. Han försöker förstå och tro på den kärleksfulle guden, men förgäves. Budskapet – det oerhörda "Älsken varandra" – som den stenade kvinnan uttalat, är en skymf, ett knytnävsslag i ansiktet på honom och en bjärt kontrast till det ondskefulla och hatiska som är plattformen i hans liv.

Den stenade kvinnan, en utstött som han själv, sprider evangelium bland de spetälska. Det tycker han först är patetiskt, men hoppet om en mänsklig gemenskap, en tillhörighet, sipprar in och slår rot.

STÖTS BORT – OCH STÖTER BORT

Det som kunde ha gjort honom till människa – den mänskliga gemenskapen – finns inte till för honom. Överallt sprids orden: "Barabbas, den frikändel!" och människorna viker undan som för en spetälsk. Inte förrän i koppargruvorna som slav och sammankedjad med den kristne Sahak, kommer möjligheten. I detta "dödsrike" blir han föremål för Sahaks beundran och nyfikenhet, just för att han upplevt Jesu korsfästelse och död. I Sahaks ögon är Barabbas en utvald som förunnats denna nåd:

Var det möjligt? Var det verkligen möjligt att denne stackars smutsige slav hade sett detta ske? Att han hade varit närvarande när det största av alla under skedde? Vem var han då? Och hur kunde en sådan nåd ha vederfarits honom själv att han hade blivit hopkedjad med en som varit med om detta och stått Herren så nära. (s. 82)

Sahaks uppriktiga tro och förtröstan på Gud gör ett starkt intryck på Barabbas och en späd längtan efter att få omfattas av en mänsklighet väcks. Han låter Sahak rista in Jesu namn på slavbrickan han bär. Uppsyningsmannen, som ber Sahak berätta om sin gud, räddar dem ur gruvorna. Egentligen hade uppsyningsmannen tänkt lämna Barabbas kvar, men Sahak står på sig och är beredd att offra sin frihet för Barabbas. Barabbas räddas, men övertygas inte om kärlekslärans kraft:

Om sin underbara räddning ur gruvorna, ur dödsriket, talade de aldrig. De hade gjort det under de första dagarna, men inte sedan. Sahak hade då sagt att de räddats av Guds son, allas Frälsare. Ja, det hade de ju ... Visst

hade de det ... Fast egentligen var det väl så att Sahak hade räddats av sin Frälsare, av Guds son, men Barabbas han hade räddats av Sahak. Var det inte? (s. 94-95)

Ovan jord och utan kedja, rör han sig som om kedjan ännu finnes. Det är som om han varken vågade eller ville röra sig utan Sahak. Men ställd inför den romerske prokuratorn och tillfrågad om han tror på denne gud, vars namn står inristat på slavbrickan, förnekar han både Jesus och Sahak. Varför bär han då inskriften, frågar prokuratorn. "För att jag gärna ville tro", blir svaret.

Sveket mot Sahak, den som fött hoppet om en mänsklighet även för Barabbas, slår än en gång igen dörren för en tillhörighet, sänder honom ut i ensamheten, reducerar honom till arbetsdjur och inget mer. Lika mycket som han längtar efter att bli mänsklig, lika rädd är han för det. Kanske är förnekandet därför också det enda möjliga svaret. Svaret räddar honom än en gång från döden, han följer med prokuratorn till Rom som slav, men förblir ensam och övergiven i världen.

UPPSÖKER DE KRISTNA EN SISTA GÅNG

I Rom söker sig Barabbas återigen till de kristna och än en gång blir det hans bittra öde att skada i stället för att tjäna dem. Han söker dem bland de döda i katakomberna efter att ha upptäckt fiskens tecken i muren på det hus där han tjänar som slav. Barabbas irrar runt, tycker sig höra röster – men finner ingen.

När Barabbas återvände till staden på den nattliga Via Appia kände han sig mycket ensam. Inte därför att ingen gick bredvid honom på vägen och ingen mötte honom på den, utan för att han var ensam i den gränslösa natt som vilade över hela jorden, ensam i himmel och på jord och bland både levande och döda. Det hade han ju alltid varit, men han förstod det visst inte riktigt förrän nu. Han gick där i mörkret, som begravnen i det, gick där med ärret i sitt gamla ensamma ansikte, ärret efter det hugg som han hade fått av sin far. Och på hans gamla skrynkliga bröst hängde bland de gråa håren hans slavbricka med Guds överkorsade namn. Ja han var ensam i himmel och på jord. (s. 118)

Ett sista försök att bryta sig ut ur sin isolering är den symboliska Golgata-vandringen i katakomberna och på Via Appia. På nytt har försöken att nå ut ur sig själv slutat med nederlag. Längtan efter en medmänniska, ett existentiellt sammanhang, finns - men både han själv och omgivningen förnekar honom det. Återstår rädslan, ensamheten, utanförskapet - döden.

Döden! Den hade han alltid inom sig, den hade han haft inom sig så länge som han levat. Den jagade honom inne i honom själv, i sina gångar, i hans egna mullvadsgångar, och fyllde honom med sin skräck. Fast han var så gammal nu, fast han inte alls ville leva längre, fyllde den honom ändå alltjämt med sin skräck. (s. 119)

BARABBAS - DEN ONDE?

Lagerkvists Barabbas skulle i sin grovhet kunna vara sinnebilden för den onda människan. Gripen för mord och terrordåd är han en man som varken hyser medkänsla eller empati. Men det vore för enkelt att göra honom så stereotyp. En förtvivlad människa är han, ensam i en värld som inte tar emot, en människa vars fundament är rädslans och hatets. Alienerad och med en isolering som delvis är självvald, sviker han de människor som kanske hade kunnat hjälpa honom.

Hans irrande i katakomberna i Rom efter de kristnas mötesplats blir en förvirrad och förtvivlad människas sökande efter en riktning och tillhörighet i livet. Han misslyckas fullständigt, tar de anlagda bränderna för de kristnas verk, sprider branden vidare och stigmatiserar de kristna än mer. Han ville göra gott, men gör ont i det att han förväxlar sin egen drivkraft med de kristnas.

Ja! Det är de kristna! Det är de kristna som sätter eld på Rom! Som sätter eld på hela världen! Nu förstod han varför de inte funnits därute! De var här för att sätta det vederstyggliga Rom, sätta hela denna vederstyggliga värld i brand! Deras stund var kommen! Deras Frälsare var kommen! Den korsfäste var kommen tillbaka, han på Golgata var kommen tillbaka! För att frälsa människorna, för att förgöra denna värld, så som han lovat! Förinta den, låta den gå upp i lågor, så som han lovat! Nu visade han riktigt

Lagerkvists Barabbas skulle i sin grovhet kunna vara sinnebilden för den onda människan.

sin makt! Och han, Barabbas, skulle hjälpa honom! Barabbas den förtappade, hans förtappade broder från Golgata, han skulle inte svika! Inte nu! Inte denna gången! Inte nu! Han hade redan rusat bort till den närmaste eldhärden, ryckt åt sig en brand och sprungit och slängt ner den i en källarglugg i en annan jordvåning, i ett annat hus. Och han hämtade nya bränder och sprang och slängde ner dem på nya ställen, i nya jordvåningar! Han svek inte! Barabbas svek inte! Han tände på riktigt! (s. 120-121)

Även här är alltså Barabbas stråtrövaren, men nu är Kristus anföraren och han själv den blint trogne soldaten. Här ska brännas, mördas, hämnas alla oförrätter! Dualiteten ont - gott består. Barabbas irrande blir sinnebilden för hans liv, där rotlösheten, hämndlystnaden och hatet styrt hans handlande. De kristna får skulden och Barabbas har blint spelat motståndarna i händerna. Liksom han tidigare svek Sahak sviker han än en gång, men nu är nederlaget det sista. Hans liv är föröft och slut, för honom finns inget hopp mer.

EN HOPPLÖS KAMP?

Är Barabbas kamp en hopplös kamp? Är hans försök att bryta sin existentiella isolering utsiktslös? - Det goda och det onda existerar inte utan det mänskliga ögat, de finns inte som yttre entiteter utan som etiska ställnings-

taganden och poler inom oss. Attraksjonen mellan dessa poler blir tydelig i eksemplet Barabbas, som utan att riktigt forstå det dras till den kristna gemenskapen och Sahaks godhet. Skulden dras till oskulden, det onda till det goda och tværtom. Men det goda är inte entydigt, lika lite som det onda är det. Barabbas föder en osäkerhet och ett tvivel hos många kristna, som också avvisar honom. Vem är han, han som blev frikänd, han som slapp undan sitt straff – och som Jesus bokstaveligen dog för? Man vågar inte närma sig honom av rädsla för att dras in i det onda och "besmittas" – ett agerande som mindre handlar om Barabbas än om rädslan för de egna "orena" impulserna. De enda två som förbehållslöst bjuder in och inkluderar Barabbas är Sahak och kvinnan som stenas – två av de mest hjälplösa som korsar hans väg. Utsatta till ytterlighetens gräns har de ingen anledning att förskjuta honom – de behöver honom lika mycket som han dem. Sahak är dessutom beroende av Barabbas fysiska styrka för att överleva, det är Barabbas arbetsinsats som berättigar Sahaks liv som slav.

ONDSKAN - ENSAMHETENS OCH ICKE-KÄRLEKENS STIGMA

Ondskan, som Barabbas bär på, är ensamhetens och icke-kärlekens stigma. Människorna räds honom för det. De djupt liggande ögonen söker skydd, blicken viker undan. Äret på hans kind lyser rött. Det vilar något skräckinjagande över honom och ingen kan känna annat än obehag vid åsynen av honom – så fundamental är ensamheten han bär på. Så saknar han också erfarenheten av ett förbehållslöst möte, det som kanske hade kunnat inkludera honom, hans hat och ären i hans själ. Ingen har getts möjligheten att så de frön av mänsklighet som hade kunnat göra försoningen med hans egen "ondska" möjlig. Han är en människa med hatet som utgångspunkt.

Lagerkvist ställer frågan: vad är gott, vad är ont? Var ska "det onda" placeras? Vem orkar bära det? – I *Barabbas* blir ondskan en kraft mer allmängiltig än individuell som för alltid förenas med mänskligt liv. Samtidigt är Lagerkvist övertygad om ondskans vanmakt och sterilitet och håller fast vid en tro på det godas möjligheter. Den tron bekänner han i romanen *Barabbas*. ●

Ole Nygaard

På skrå inn i historien

Verdens største skipskatastrofe har inntil nå ikke vært omtalt. Hvorfor? Fordi den tilhører taperen i den andre verdenskrig. Det er en snart 60 år gammel taushet som brytes ved at den tyske nobelprisvinneren Günther Grass utgir *I krabbegang* (Im Krebsgang). Fordi han tilhører venstresiden, fordi han ikke kan beskyldes for revansjisme og nynazisme, er det lettere for ham å ta tak i det faktum at også tyskerne har en lidelseshistorie knyttet til krigen.

"Hvorfor først nå?" Slik begynner boken, ganske enkelt fordi det er først nå denne historien blir fortalt. I skarp kontrast til Titanic-katastrofen, som er beskrevet i minste detalj. Men det er andre dimensjoner over dramaet i Østersjøen. Kanskje så mange som henimot 10 000 sivile mistet livet da "Wilhelm Gustloff" ble senket i Østersjøen en vinternatt i 1945. Noen pålitelig passasjerliste finnes ikke. Skipet var proppfullt av forskremte flyktninger som for enhver pris ville slippe unna de fremrykkende russerne. De hadde grunn til å være redde. For eksempel ble rundt to millioner tyske kvinner voldtatt da russerne tok hevn for tyskernes barbariske fremferd på Østfronten.

Romanen handler om langt mer enn torpedering av et flyktningeskjip. Den dramatiske hendelsen er kjernen, men rundt den spinner Grass en rekke tråder både bakover og fremover mot vår egen tid. Det er nok preget av nåtidsroman som gjør at boken har ligget på toppen av bestselgerlistene i Europa. Den handler også om tenåringer som bruker skipskatastrofen som tema for intens chatting på internett, som bruker fortidshendelsen til å forlenge hatet inn i nåtiden, som bruker den i nynazistisk ideologi – med fatale konsekvenser. Den handler om radikale 68-ere som må se de barna bli nynazister. Den handler først og fremst

om at forblindet aggressivitet, rasehat og ideologisk vanvidd ikke er noe europeerne kan si seg ferdig med.

“Det opphører aldri. Aldri opphører det.” Slik slutter boken, med resignert, eller realistisk konstanterende, pekefinger rettet mot mennesker som gjør volden og hatet til livsinnhold.

Hovedpersonen er Paul Pokriefke. Han ble født noen timer etter at moren var reddet fra det synkende “Wilhelm Gustloff” i februar 1945, sammen med noen hundre andre. Moren vet ikke hvem faren er. Hun er bare 17 år gammel og har levd promiskuøst.

Sønnen blir journalist i Springer-pressen. Han får selv en sønn, Konrad, som han ser lite til på grunn av skilsmisse. Denne sønnen knytter seg, nokså fatalt, til farmoren, som gir ham pc og internett-tilknytning. Dermed kommer han i kontakt med nynazister og inn i en utvikling med en utgang vi ikke skal røpe. Boken har en spennende intrige.

Familiehistorien gjenspeiler almenhistorien. Det reflekteres over at Konrad bærer på mye av den samme aggressivitet som preget farmoren i ungdommen. Faren er hjelpeløst vitne til at sønnen slår inn på destruktive veier.

Kanskje er dette det sterkeste uttrykk for den nådeløse realisme som preger boken. Selv ikke sine egne barn greier de venstreintellektuelle å styre unna historiens voldelige arv.

Lidenskapsløst ruller Grass opp for oss de ulike deler av historien. Hvordan nazisten Wilhelm Gustloff ble drept i Sveits av en jøde og dermed fikk heltestatus i Tyskland. Det flotte passasjerskipet ble oppkalt etter ham. I Hitlers velmaktsdager var det ett av mange skip som ga tyske arbeidere billig ferie med cruise til norske fjorder, til Middelhavet og andre steder. Men så kom krigen, og Hitlers destruktive sider slo ut i full blomst. Skipet fikk andre bruksområder. Og til slutt ble det torpedert i Østersjøen av en alkoholisert russisk ubåtkaptein. Også hans livshistorie rulles opp. Selve torpederingen er beskrevet rolig og nøkternt. Dramaet blir forsterket av den helt registrerende skrivemåten, fattig på adjektiver.

Krabben går på skjeve bortover. Det er slik Grass beveger seg inn i historien. Vi pendler mellom nåtid og fortid, mellom det personlige og historiens større linjer. Boken har en

Det er dimensjoner over dette dramaet i Østersjøen. Kanskje så mange som 10 000 sivile mistet livet da “Wilhelm Gustloff” ble senket av en russisk ubåt en vinternatt i 1945. Skipet var proppfullt av forskremte tyske flyktninger som for enhver pris ville slippe unna de fremrykkende russerne.

kompleks komposisjon der vi hele tiden pendler mellom ulike scener og de ulike menneskeskjebner Grass knytter til dramaet.

Boken kan minne om Sigurd Hoels *Møte ved milepelen* fra 1947, et forsøk på å forstå hvorfor så mange nordmenn gikk i Quislings og Hitlers tjeneste. Hoels bok handler også om en far som sviktet og til slutt finner ut at han er far til en landssviker. Nazismen som vårt uekte barn.

Boken sies å være Grass' beste siden *Blikktrommen*. Mye tyder på at det er riktig. Han har funnet frem til en ubeskrevet del av historien. Samtidig har han greid å almengjøre det spesifikke. Boken er spennende komponert og økonomisk i fremstillingen. Derfor rekker han over mye uten å bli langdryg.

Dessuten beveger den fordi man her kommer inn på livet av det som også har vært tyskernes krigslidelser. Det var Hiroshima-dimensjoner over antall drepte da engelskmennene i løpet av tre kveldstimer i februar 1945 omgjorde en av Europas vakreste byer, uten militær betydning, til en stenrøys. Fortsatt ses istykkerbombede vegger i sentrum av den gamle barokkbyen Dresden.

Grass inntar et betraktende perspektiv på vold. Boken er fri for moralisering. Det er som om han vil vise frem noe sentralt hos mennesket og si: Slik er det. ●

Leserinnlegg

En kommentar til
Historiens Psykologi
Dyade nr. 4 2001.

Katarina Jørgensen

Livet på randen av kaos

Jeg har med stor interesse lest Dyade nr. 4, 2001, som omhandler et veldig komplekst og dyptloddende tema på en grundig og gjennomtenkt måte: Vår historieforståelse, hvordan denne har utviklet seg med tiden, og hvordan vår oppfatning av oss selv i tiden er med på å forme hva vi får ut av den. Artikkelen er forankret i et meditativt perspektiv, der meditasjonen er et vindu til å arbeide med personlig utvikling. Dette perspektivet vil jeg fortsette å jobbe med i denne artikkelen.

Jeg vil gjerne ta fatt i naturvitenskapens syn på historieutvikling, både siden samfunnsvitenskap ikke er mitt fagområde, men også fordi røttene til ytterligere ett nytt historiesyn, som Dyade nr. 4, 2001 ikke nevner, har blitt plantet i naturvitenskapelige kretser i løpet av det siste halve hundreåret. Bl.a. fysikere, informatikere og biologer er i økende grad opptatt av å studere samspillseffekter i komplekse dynamiske systemer. Datamaskinens utvikling har gjort det gradvis lettere å foreta slike studier. Utviklingen innen bl.a. genetik har også bidratt til økt interesse for å øke vår forståelse rundt hvordan ulike biologiske prosesser samspiller med hverandre. Dette er et stort og tverrfaglig forskningsområde, med rot i ganske tung teori. Jeg vil gjerne prøve å bidra med en liten smakebit i forbindelse med det aktuelle temaet, som jeg håper kan være av interesse for andre.

Dette idégrunnet omtales under flere ulike navn, men stikkord som brukes i litteraturen er "kompleksitetsteori", "dynamisk systemteori",

“ikke-lineære systemer”, og “kaosteori”. Andre begreper å være på utkikk etter for å identifisere litteratur som handler om disse problemstillingene, er “selvorganisering” og “emergence”.

Hovedfokus i teksten vil altså være på den naturvitenskapelige forståelsen av komplekse dynamiske systemer på et overordnet nivå. Her faller i første omgang temaer som kultur, livssyn og selvpoppfatning utenfor, men som jeg skal prøve å forklare etter hvert, blir det også mulig å foreslå flere ulike teorier om kultur og livssyn som passer med et ikke-lineært vitenskapelig verdensbilde.

Jeg har kalt teksten min for “livet på randen av kaos”. Dette kan nok høres ganske ukomfortabelt og ustabilit ut, men ifølge en ny teori fremsatt og forklart av bl.a. dataviteren Chris Langton og biologen Stuart Kauffman, utvikler alt liv seg mot et område som ligger i grenselandet mellom total rigiditet og total uforutsigbarhet (kaos). Dette er ifølge denne teorien både naturlig og sunt. På selve randen av kaos befinner livsformene seg i en tilstand der de i praksis har maksimal kapasitet til å tilpasse seg forandringer, og dermed til å kunne fortsette å eksistere selv om de blir utsatt for ytre påkjenninger. *Fleksibilitet* er altså et viktig tema, og vi skal se litt på hva dette kan bety i praksis gjennom hele teksten.

SOMMERFUGLEFFEKTEN

Det er lett å forveksle slik “kaosteori” med et postmodernistisk syn, siden begge tilsynelatende tar mål av seg til å bryte med vår tradisjonelle lineære historieforståelse. Uforutsigbart kaos, som ligger tett opp til det postmodernistiske virkelighetssynet, er derimot bare ett av ytterpunktene som er mulig innenfor teoriens rammer. Jeg så et leserbrev for en tid siden, skrevet til TV-meteorologen Siri Kalvig på bakerste side av en norsk tabloidavis, der hun ble spurt hva den såkalte *sommerfugleffekten* går ut på. Dette er det som flest i den interesserte allmennhet har hørt om i forbindelse med kaosteori. Det er et eksempel på at under spesielle forhold kan selv en liten påvirkning, som slagene av vingene fra en sommerfugl, teoretisk sett ha en svært kraftig effekt, ved at de setter igang svingninger i luften som forsterkes så mye over tid at de til slutt skaper en stor storm. Siri Kalvig svarte i grove trekk at det er en illustrasjon som i praksis betyr at

det er vanskelig å lage gode værmeldinger for mer enn noen få dager fram i tiden, fordi været er uforutsigbart.

Værsystemet er et eksempel på et komplekst system. Det betyr ikke at vi ikke kan analysere det og lage forutsigelser om framtidige hendelser om været, noe som ville vært forenlig med rendyrket postmodernisme, men det betyr at vi aldri kan være helt sikre på at forutsigelsene stemmer. Vi kan, f.eks. ved bruk av statistikk, si noe om hva de mest sannsynlige fremtidsalternativene er. Synet på fremtiden er *stokastisk*, dvs. fremtiden er usikker, men forutsigbar. Været er også noe menneskene har forholdt seg til så lenge menneskeheten har eksistert.

EMERGENCE

Emergence er et sentralt begrep i feltet. *To emerge* betyr å komme fram, komme til syne, oppstå. Vi har ikke noe dekkende begrep på norsk som fullt ut forklarer forskjellen på dette og det lineære synet på historiens utvikling. Vi er vant til å tenke oss at forandringer skjer ved sentralstyrte prosesser. *Emergence* er derimot utviklingen av orden og struktur først og fremst ved lokale interaksjoner mellom enheter, på en måte som gir ny global orden. Denne prosessen påvirkes også lett av tilfeldigheter. Strukturer oppstår av uorden, gode strukturer stabiliseres, og gir grunnlag for økende kompleksitet i nye interaksjoner. I tilstrekkelig komplekse systemer som utvikler seg hele tiden, kan man ikke forutsi denne utviklingen ved å kjenne enkeltdelens egenskaper. Det oppstår en helhet som er “mer enn summen av sine deler”. Nye teorier om livets opprinnelse foreslår at *emergence* virker sammen med evolusjon for å skape stadig nye selvreproduserende enheter. Fysikeren Herman Haken beskriver alt han studerer, som enheter av informasjon, som ved slik *emergence* utvikler det han kaller *semantikk* – eller mening. Livsprosessen skaper altså ny orden eller mening kontinuerlig. Ordtaket som sier at “veien blir til mens man går” kan være en illustrasjon av “emergence”. Utviklingen beveger seg hele tiden inn i det Stuart Kauffman kaller “det nærliggende mulige”.

EKSEMPLER FRA INSEKTSAMFUNN

Såkalte “sosiale insekter” som maur, termitter, veps og bier styrer mye av sin oppførsel ved

såkalt "selvorganisering", dvs. uten sentral kontroll eller kompliserte nedarvede oppskrift-er. Dette er i motsetning til edderkopper, som spinner sine nett utelukkende etter sitt instinkt. Hvis insektgrupper skulle leve kun etter forhåndsprogrammerte instinkter, ville det være vanskelig for dem å samordne sin virksomhet. De samler isteden informasjon fra naboene sine og bruker den i henhold til noen få, ganske enkle adferdsregler. Selvorganisering gir også økt fleksibilitet i å tilpasse adferd til de fysiske omgivelsene på en tilsvarende måte. Når individene som deltar i en slik prosess, blir mange nok, kan den gi opphav til forbausende avansert oppførsel - nettopp slik "emergence". Et interessant, men uavklart spørsmål er i hvilken grad menneskelige samfunn også er avhengige av selvorganisering for å fungere godt.

Noen arter med termitter er i stand til å bygge tuer som er 30 meter i diameter og 6 meter høye. I forhold til termittenes kroppsstørrelse er dette som om mennesker skulle skape bygg som er fire ganger høyere enn Empire State Building, og tjue ganger så store i omkrets som dette (en amerikansk mil høye, og fem mil i diameter). Det er ikke bare størrelsen på disse byggverkene som er imponerende, men også deres komplekse interne struktur. De har mange spesialiserte rom, med ulike imponerende strukturer, som f. eks. spiralformede ventiler. Byggingen foregår også over en tidsperiode som er betydelig lenger en livslengden til en enkelt termitt. Det er i utgangspunktet vanskelig å forestille seg at såpass enkle skapninger som termitter klarer å utføre slike oppgaver. Er dette mulig uten at hver enkelt termitt vet hvordan byggverket skal se ut når det er ferdig? Eller uten at det finnes arkitekt-, byggebas- eller kolonileder-termitter?

Noyaktig hvordan termittene oppnår all denne diversiteten, er ennå ikke kjent i detalj. Det vitenskapen foreløpig vet, er bl.a. at byggehastigheten har en tendens til å "ta av" kraftig når den først setter igang. Dette er et tegn på at byggeaktiviteten i seg selv stimulerer til mer aktivitet, noe som kalles positiv feedback. Dette er med andre ord en veldig effektiv måte å regulere virksomheten til et stort antall individer. Signalene som oppfattes av andre termitter er ofte i form av kortvarige luktspor, som forsterker seg selv ved økt aktivitet, for så å dø ut igjen raskt når de har utspilt sin rolle.

Termittene legger også luktspor etter seg når de går. Lure stier går flere ganger, og jo flere termitter som legger spor på en bestemt sti, jo flere termitter tiltrekkes av akkurat dette luktsporet. Når termittene slutter å bruke stien, avtar luktsporet igjen. Disse stisporene kan også være med å styre byggeaktiviteten, f.eks ved å vise vei mellom byggestedet og områder med god tilgang på byggemateriale. De styrer dessuten matsanking utenfor tuen, i likhet med hos maur, hvor de viser vei til velbesøkte matkamre. Arbeidere som tar tilfeldige avstikkere kan finne ny mat. Da forsterker de selv sin egen sti først, også følger flere artsfeller etter. Tilfeldige utflukter som er bomturer har så svake spor at markeringen fort dør ut igjen. Her kan en virkelig snakke bokstavelig om "veier som blir til mens man går"!

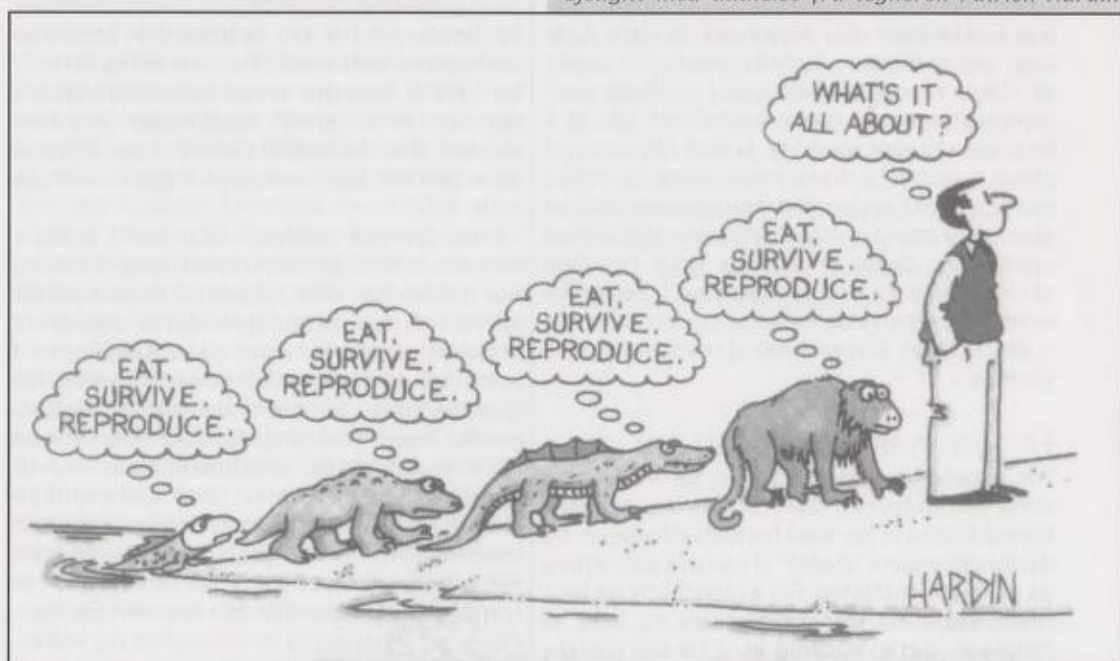
Termittdronningen skiller også ut et bygge-luktstoff som både stimulerer byggeprosessen og er med på å bestemme størrelsen på dronningkammeret. Her har dronningen altså en viss koordinerende funksjon, men den virker langt ifra alene.

Selvorganisering kan altså forekomme sammen med tradisjonell styring. Styringsformer som viser at vi ikke har med ren selvorganisering å gjøre, er forekomster av lederskap, "blueprint" (en slags tegninger), oppskrift (sekvensielle instruksjoner), eller mal (en fysisk form). Ennå er utforskningen av selvorganisering og emergence på et tidlig stadium, og modeller som studerer samvirkning mellom denne formen for lokalstyring, kontra utvikling og bruk av sentralstyring, er ennå sjeldne i forskningslitteraturen.

MENNESKELIG ADFERD

Det interessante er at det ser ut til at det ikke bare er naturvitenskapelige prosesser som kan beskrives ved hjelp av teorier fra dette fagområdet. Menneskelige aktiviteter er et resultat av oppførsel som har et naturlig opphav. Mellommenneskelige systemer kan sies å være enda mer komplekse enn de biologiske systemene som skaper dem. Det er derimot usikkert hvilke metoder og forklaringsmodeller som med fordel kan brukes slik, og hvordan de best bør brukes.

Dynamisk systemteori blir i økende grad tatt i bruk innenfor økonomi, siden økonomiske markeder også kan sies å være komplekse systemer. Det samme skjer også i fagområder innenfor humaniora og samfunnsvitenskap som er

mindre beregningsbaserte, for eksempel ledelsesteori, organisasjonsteori, statsvitenskap, sosiologi og psykologi. Det er ikke så vanskelig å forstå av termitter-tue-eksempelet at det kan inspirere personer som studerer organisasjon. Det er foreløpig kontroversielt å overføre de i utgangspunktet naturvitenskapelige teoriene om kompleksitet til samfunnsvitenskapelige problemer, og emner som er såpass subjektive og åpne som f.eks. menneskers forståelse av sin personlige historie. Det er ofte vanskelig på nåværende tidspunkt å si hvilke eksisterende arbeider som er godt funderte, og hvilke som er mindre vellykkede tankeeksperimenter. Dette tror jeg er en risiko samfunnsvitere i større grad enn naturvitere må ta når de begir seg inn på utforskede områder. Tiden vil vise hvilke ideer om kompleksitet som gir grunnlag for gode modeller for nye retninger innen samfunnsstyring og arbeid med menneskelig utvikling. De verdier man til enhver tid baserer sitt virke på, kan virke selvopplyllende, og det er først når man setter nye grunntanker ut i livet at man i praksis kan se, fortrinnsvis ved hjelp av vitenskapelige studier, om de gir bedre resultater enn de gamle ideene. Dersom ingen gjør slikt arbeid, er det ihvertfall ganske sikkert

at vi heller aldri vil få vite om de gir nye muligheter eller ikke.

INTEGRERER FLERE HISTORIESYN

De tradisjonelle historiesynene har muligheter for å kunne integreres innenfor et syn bygget på kompleksitetsteorier. I systemer som lar seg analysere numerisk kan man for eksempel vise at som oftest skjer utvikling skritt for skritt, men noen ganger i stormskritt – dette er i tråd med lineær historieforståelse. Andre ganger skjer det ødeleggelser som kan danne grunnlaget for nye tider og en ny vekstsyklus. Noen livssykluser er naturlig selvrepeterende. Dette er i tråd med sirkulær historieforståelse.

Teorien sier også at det ikke er slik at oppførsel blir til bare i den organismen som utfører den. All oppførsel er egentlig resultatet av samspill. Miljøet og organismene i det reagerer på bakgrunn av deres iboende kvaliteter og deres historie, men hvilken oppførsel dette fører til, er egentlig et resultat av et samspill som er unikt for sammensetningen av parter i spillet. Dette betyr ikke at det er uinteressant å studere enkeltpartene, men man kan ikke forutsi hva et stort system vil gjøre ved bare å studere hvordan en og en del fungerer. Dette representerer et vesentlig brudd med

tradisjonelle lineære, mekanistiske vitenskapelige forklaringer. For eksempel utvikler dyrearter seg sammen – byttedyr og rovdyr driver et slags våpenkappløp seg i mellom over generasjonene. Jo bedre byttedyret blir til å forsvare seg mot rovdyret, jo mer må rovdyret prøve å motvirke disse strategiene for selv å overleve. Også systemer der organismer utvikler gjensidige positive utbytter finnes – slike kalles symbioser. Dette er på linje med en slags eksistensialisme der menneskene (eller andre levende vesener) skaper historien. Det motsatte – der miljøet styrer evolusjonen, kan også påvises.

FRI VIJLE I VARIERENDE GRAD

Det å være i nuet har også en sentral plass i dette historiesynet. Nuet er den eneste reelle kontaktflaten vi har med hendelsesforløpet, og derfor det eneste "stedet" vi kan øve påvirkning på et hendelsesforløp. For å klare dette på best mulig måte må vi også evaluere og lære av fortiden – det er naturlig at vi lar oss påvirke av fortiden, men det er ikke gitt hvordan vi forholder oss til den. Her ligger muligheten til transcendens, som Ole Gjems-Onstad også beskriver. Det finnes ingen forutbestemt skjebne. Vi har gener, og vi har en historie, men vi er dem ikke. De er likevel med på å definere hva "det nærliggende mulige" til en hver tid består i, selv om vitenskapen idag ikke har noen fullstendige forklaringer på hvordan de gjør det. Vi har alle muligheten til å heve oss over vårt gjennomsnittlige forventede potensiale til enhver tid. Vi har anledning til å utøve fri vilje i varierende grad, avhengig av situasjonen, og med dette følger både ansvar og muligheter. Samtidig er det på det rene at vi har begrensede muligheter til å påvirke vår egen situasjon, men vi kan hjelpe oss selv ved å innse hva begrensningene består i fra situasjon til situasjon. Vår evne til å gjøre dette er også et erfaringsspørsmål, og et spørsmål om evne til både selvinnsett, mellommenneskelig forståelse, teoretisk og praktisk forståelse. Der er likevel aldri noen garantier for hva som vil skje i morgen.

MORAL OG SAMFUNNSSTYRING

La oss se litt på konsekvensene av kompleksitetsteorien for menneskelig moral. Motstanderne av evolusjonsteorien, som jo handler om utviklingen av alt livet på jorden, i den kom-

plekse dynamiske biosfæren, over svært lang tid, hevder ofte at den er umoralsk, fordi den sterkeste overlevelse ("survival of the fittest") har blitt et begrep i denne sammenhengen. I seg selv er dynamisk systemteori hverken moralsk eller umoralsk. Dette har også Dyade nr. 4 merket seg, men jeg vil gjerne utdype dette litt.

I det lineære verdensbildet har i praksis moralen ofte stått høyt hevet over naturen. Her blir følelser eller subjektive bedømmelser gjerne sett på som mulige kilder til umoralske fristelser, og derfor umoralske handlinger. I beste fall er de ihvertfall irrelevante eller litt distraherende i forhold til det som er viktigst, nemlig logisk tenkning. Følelser skal dermed alltid undertrykkes. Enkeltmennesker er helt underordnet systemet. Den akademiske postmodernismen, derimot, er tilnærmet helt følelsesstyrt: Alt er subjektivt – gjør alltid bare det du selv vil. Din historie er sannheten. I et komplekst verdensbilde blir moralen nødvendigvis en integrasjon av naturgitte og kulturgitte forutsetninger, også med situasjonsbaserte, subjektive vurderinger. Moralene er dermed også et resultat av "emergence" på flere nivåer, den "oppstår" som et resultat av en rekke hendelser. Moralene forstås altså som en prosess. Man kan selv velge om man vil tro at det finnes en Gud som påvirker eller gjenomsyrer denne prosessen, eller ikke.

Det finnes et grunnlag for å argumentere for at utviklingen av moral har en viktig funksjon i reguleringen av det fortsatte samspillet mellom mennesker, og dermed vår utvikling og overlevelse som art og som enkeltmennesker. Hvem vil i lengden fortsette å samarbeide med en som oppfører seg uberegnelig? Vi trenger moralregler for å oppføre oss pålitelig overfor vår omverden. "Survival of the fittest" kan også tolkes på en måte som ikke er deterministisk, og som er uten entydige mål for hva det å vinne består i. I virkeligheten blir kanskje "taperne" fra igår i noen tilfeller morgendagens "vinnere"? Bevaring av personlig integritet kan gi langsiktige "gevinster", selv om det koster i form av et kortsiktig "tap". Samarbeid, ikke bare konkurranse, er utvilsomt også viktig for å fremme utvikling. Det er viktig å forstå at mennesker er i stand til både egoistiske og altruistiske handlinger. Fordi vi har en evolusjonær historie som sosiale vesener, er det sannsynlig at vi også har medfødte moralske

instinkter. Må vi kanskje gjøre personlig bruk av disse for å oppføre oss virkelig moralsk i vanskelige situasjoner? Finnes det situasjoner der det rett og slett kan være feigt, eller til og med umoralsk, å bruke den kulturelt bestemte moralen som "unnskyldning"? Er det kanskje slik at en "bedre" moral av og til kan transcendere den kulturelt bestemte moralen?

Etter samme tankegang har også våre politiske og juridiske systemer utviklet seg over tid for å gjøre en så god jobb som mulig. Det er mulig å betrakte også dette som det kombinerte resultatet av evolusjon og emergence. Systemene blir derimot aldri perfekte. Det finnes derfor i realiteten både gode og selvfølgelig også mindre gode grunner for å gjøre unntak fra gjeldende prinsipper. Dette synet rommer derfor både respekt for velutprøvde løsninger, samtidig som det ikke er rigid. Det vil aldri heller bli noen "riktig" politisk ideologi i en kompleks verden, og den subjektivitet som politikk fører med seg, har også en plass her.

PERSONLIG UTVIKLING OG MEDITASJON

Det er nettopp kommet ut en bok som heter *The Emergent Ego*. Stuart Kauffman har vært rådgiver for boken, som prøver å bruke begreper og forklaringsmodeller fra kompleks systemdynamikk for å skape bedre innsikt i den psykoanalytiske prosessen. Skal man tro hovedforfatteren Palombo, så er det drømmetilstanden i søvne, og den intimiteten i psykoanalysen som gir rom for frie assosiasjoner som er den mentale *edge of chaos* - er det ledighet, av den typen som Acem-meditasjon har som mål, han snakker om her, tro? Det er kjent at både drømmer og "ledighetsbasert" meditasjon gir en karakteristisk type hjerneaktivitet, som skiller seg både fra vanlig søvn og fra våken tilstand. I denne tilstanden oppnår vi maksimal evne til å tenke kreativt og fleksibelt. Dette er også en foreløpig teori.

Altså kan vi se at uten fleksibilitet finnes intet egentlig ansvar, og ingen egentlig samfunnsmessig eller personlig utvikling. Det dualistiske synet på mennesket som en "maskin med sjel" forkastes i dette nye verdensbildet, til fordel for et mer helhetlig syn. Men samtidig kan vi se at ikke all fleksibilitet er god fleksibilitet. Spørsmålet om hvor mye struktur kontra fleksibilitet som er optimalt for samfunnet, er det nok ikke lett å finne noe svar på, om det i det

hele tatt lar seg gjøre i en verden som forandrer seg stadig. Likevel vil nok mer forskning kunne gi mer innsikt i denne typen spørsmål for gitte situasjoner og problemstillinger.

Menneskehetens arbeid med å forstå sin egen natur er nok også et slikt arbeid som aldri tar slutt. Det er grunn til å tro at hverken enkeltmennesker eller menneskeheten har noen reell mulighet til å betrakte seg selv på en helt objektiv måte, så disse spørsmålene vil det kanskje aldri bli noe "riktig" svar på. ●

Litteraturliste:

- Camazine, S. et al (2001). *Self-organization in Biological Systems*. Princeton Univ. Press.
- Dennett, D.C (1995): *Darwin's dangerous idea. Evolution and the meanings of life*. Penguin.
- Giske, J og Jakobsen, P (1999): *Evolusjon og økologi - en innføring*. Fagbokforlaget.
- Kauffman, S (1995): *At home in the universe*. Oxford University Press.
- Sokal, A og Bricmont, J (1998): *Fashionable nonsense: Postmodern intellectuals' abuse of science*. Picador.
- Palombo, S.R (2001). *The emergent ego. Complexity and coevolution in the psychoanalytic process*. International Universities Press.

DYADE NR. 2 1997

NRK

**Mannen Peer Gynt
og hans kvinner**

RADIO TEATRET NRK

Henrik Ibsen: *Peer Gynt*

DYADE

NR. 4 1999

Henrik Ibsen og Brand Gynt
På arena til forskning

RADIO TEATRET NRK

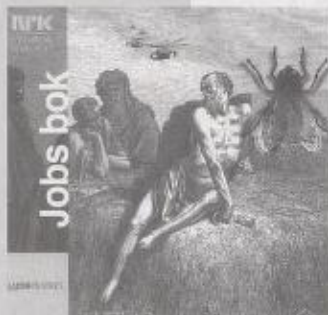
Henrik Ibsen: *Brand*

DYADE

NR. 1 1999

Gud lever Gud dør

Og elevene har vært det lenge
Hvem er det vi har tatt livet av?

Jobs bok

dyade

**Arne Garborg
I en livstid**

Carlson Østervik
Hillevik, Oslo
Fagbokforlaget

Arne Garborg
Hillevik, Oslo
Fagbokforlaget

Arne Garborg
Hillevik, Oslo
Fagbokforlaget

Arne Garborg
Hillevik, Oslo
Fagbokforlaget

Arne Garborg
Hillevik, Oslo
Fagbokforlaget

4 2000

Arne Garborg: *Haugtussa*

NRK RADIOTEATRET

dyade

Les og hør!

Med en kombinasjon av lyd-drama på CD fra NRK Radioteatret og et temahefte av tidsskriftet *Dyade* kan du få spennende opplevelser og føde for tanken.

Du kan høre en forestilling og lese om tolkninger, bakgrunn, sammenhenger.

Du får mer ut av å lese - og mer ut av å høre

Våren 2003 kommer Henrik Ibsens *Keiser og galileer* på CD.

Dyade kan du bestille ved å bruke slippen på side 80. Eller over nettet: dyade.no

CD-ene får du i bokhandlene eller på nrk.no lydbokforlaget.no

■ ACEM
NORSK YOGA-SKOLE

yogafølelsen

A black and white photograph of a woman in a yoga pose, smiling. She is wearing a light-colored t-shirt and dark leggings. Her hands are holding her feet, and her arms are extended upwards. The background is a soft, out-of-focus light.

Acem yoga
40 års erfaring

yoga.no
23118700

the power of
silence

avspenning og overskudd

Kroppen trenger trening. Sinnet trenger også trening for å mestre stress bedre, for å utnytte mulighetene.

Du kan trene sinnet med
acem-meditasjon

acem.no
tlf 23 11 87 00

 ACEM

det skjer
noe når
du leser

Du finner det meste i Dyade. Tidsskriftet for deg som ikke leser tidsskrifter. Reflektert, men ikke tungt. Tankevekkende, men ikke innfløkt. Kanskje litt på tvers av tidens selvfølgelige tanker.

Hvert hefte belyser ett tema. Som abonnent er du derfor med i en liten bokklubb. For mindre enn 200 kroner får du fire hefter i året. Du kan også bestille enkeltnumre.

Ring 23 11 87 00
Fax 22 83 18 31
e-post: dyade@acem.no
Hjemmesider: dyade.no

Jeg bestiller:

- Abonnement på **dyade**
4. nr. pr. år kr. 190
- Bok om Acem-meditasjon
Stillhetens psykologi kr. 125
- Boken *Personlig produktivitet* kr. 145
- Boken *Tal bedre* kr. 195
- Boken *Stress - arbeid - kjærlighet* kr. 140
- Godt grønt*. Kokebok for vegetarmat. kr. 190
- For kropp og sinn*. Vegetariske basisoppskrifter kr. 190
- Gratis brosjyre for Acems kurs

Følgende temahefter av Dyade:

.....
.....
.....

Navn:

Adresse:

BREV

Kan sendes
ufrankert i
Norden.
Adressaten
vil betale
porto.

SVARSENDING
AVTALE NR. 126000/95PB

dyade

Postboks 2559, Solli
NO-0202 OSLO
NORGE

INSPIRASJON • ERKJENNELSE • STILLHET • LANGMEDITASJON

the power of
silence

THE FIRST
world retreat of
acem meditation

meditativ Storsamling

sommeren 2003

OPPFRIKSNING
FOR DEG SOM
HAR LÆRT
ACEM MEDITASJON

LEDET AV ACEMS
GRUNNLEGGER
ARE HOLEN

ACEM

LØRDAG 12 JULI - SØNDAG 20 JULI 2003
LANDBRUKSHØGSKOLEN PÅ AS

acem.no
23 11 87 00

HØGSKULEN I SOGN OG FJORDANE B
POSTBOKS 133
6851 SOGNDAL

dyade

Postboks 2559 Solli
0202 Oslo

Livet plager oss.

Som oftest med små fortredeligheter. Noen ganger rammes vi av tunge lidelser. Noe kan vi forklare og sette navn på. Det er sykdom. Død. Ulykker. Naturkatastrofer. Eller vold. Krig. Terror.

Men selv om vi har navn og begreper til det meste, ligger alltid et spørsmål under: Hvorfor?

Hvorfor skjer dette meg?

Er det en hensikt?

Lidelsen er ondskapens innslag i våre liv.

Hva er ondskap?

Vi har mange svar på det. Og ingen.

Kanskje gjør det oss godt å tumle litt med gåtene innimellom?

DYADE 4 2002 ONDISKAP